

JELENIKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

TANDORI DEZSŐ: „Néked ki száz év múlva sétálsz a sétaúton”
289

RÁBA GYÖRGY versei 299

TOMPA MÁRIA: Az életmű nyomában

(Jegyzetek a Szent Orpheus Breviáriuma töredékben maradt
X., befejező részének kiadása elé) 301

SZENTKUTHY MIKLÓS: Euridiké nyomában (I.) 305

ZALÁN TIBOR verse 318

*

NÁDAS PÉTER: Jegyzetek az égi és a földi szerelemről
(esszé, II.) 321

TAKÁCS ZSUZSA versei 333

SZÁVAI GÉZA: A megfigyelő (elbeszélés) 335

BERTA PÉTER versei 343

KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ: Egy későkamaszkori dolgozat
Márai Sándor emigrációs pályájáról (I.) 344

ERŐS ZSUZSA verse 354

KÁNTOR LAJOS: Művek és emberek (Romániai szemle IX.) 355

NÉMETH G. BÉLA: A Holocaustról – de ne általánosságban 359

*

THOMKA BEÁTA: A befogadás kihívásai, 1.
(Szilágyi István: Agancsbozót) 365

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ – VARGA LAJOS MÁRTON:

Küzdelem a formáért

(Marno János: a cselekmény – isten ha egyszer lábrakap) 370

DOMOKOS MÁTYÁS – V. L. M.:

Sorssá érlelt hivatás (Lengyel Balázs: Visszatérés) 372

KERESZTURY TIBOR – V. L. M.: Klasszikus rend a pusztulásban

(Petri György: Valami ismeretlen) 376

1991

APRILIS

VISKY ANDRÁS: Miről beszélünk?

(Kántor Lajos: *Birtokon belül?*) 379

PÁLFALVI LAJOS: Csoportkép záróra előtt

(Berkes Tamás: *Senki sem fog nevetni...*) 382

E számunk a

támogatásával készült.

A Jelenkor Kiadó készülő könyvei:

Makay Ida: Hamu, márvány (*válogatott versek*)

megjelenés: 1991. Költészet Napja

Rakovszky Zsuzsa: Fehér-fekete (*versek*)

megjelenés: 1991. Költészet Napja

Mircea Dinescu: A halál újságot olvas (*versek*)

megjelenés: 1991. Költészet Napja

Csorba Győző: A város oldalában (*interjú*)

megjelenés: 1991. Ünnepi Könyvhét

A Jelenkor Kiadó megjelent könyvei:

Balassa Péter: Hiába: valóság (*Civilpróza*)

268 oldal, ára 86 Ft

Hegyi Lóránd: Utak az avantgárdból (*tanulmányok*)

232 oldal, 16 színes reprodukció, ára 112 Ft

Mészöly Miklós: A pille magánya (*esszék*)

228 oldal, ára 86 Ft

Parti Nagy Lajos: Szódalovaglás (*mintamondatok nulla*)

188 oldal, ára 48 Ft

Tadeusz Konwicki: Kis apokalipszis (*regény*)

228 oldal, ára 100 Ft

Földényi F. László: A túlsó parton (*esszék, tanulmányok*)

272 oldal, ára 98 Ft

Lengyel Balázs: Visszatérés (*esszék*)

244 oldal, ára 88 Ft

Pálinkás György: Hermina (*regény*)

116 oldal, ára 88 Ft

Petri György: Valami ismeretlen (*versek*)

48 oldal, ára 42 Ft

JELENKOR

XXXIV. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

Főszerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

Főszerkesztő-helyettes
CSUHAI ISTVÁN

*

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET,
MEDVE A. ZOLTÁN, PARTI NAGY LAJOS, PÁKOLITZ ISTVÁN

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/10-673

Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, Pécs, Széchenyi tér 17.

Telefon: 72/10-673

Felelős kiadó: Csordás Gábor

Terjeszti a Magyar Posta és a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben

és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,

Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással

a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra,

illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadónál.

Előfizetési díj egy évre belföldre: 264,- Ft, külföldre: 464,- Ft. Megjelenik havonként.

A szedés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadóban készült.

Nyomta a Somogy Megyei Nyomdaipari Vállalat.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNKA

KALÁSZ MÁRTON, mivel hosszabb időre külföldre távozott, nem tudja folytatni munkáját lapunk szerkesztőbizottságában. A stuttgarti Magyar Intézet igazgatójaként kultúránk képviselőjének és megismertetésének nehéz és nemes feladatát vállalta magára. Munkájához sok sikert kívánunk – és kézirataira továbbra is számítunk.

*

KIÁLLÍTÁSOK. A Janus Pannonius Múzeum *A geometria körül* címmel kortárs lengyel grafikusok munkáit bemutató kiállítást rendezett a pécsi Martyn Múzeumban. – A Pécsi Kisgalériában április 26-án nyílik és egy hónapon át látható két bukaresti képzőművész, *Tamás Klára* grafikus és *Aurel Ierulescu* szobrász kiállítása. – A székesfehérvári István Király Múzeum a Duisburgban élő *Fekete Gabriella* szobrászművész alkotásait mutatja be. A kiállítás március 9-én nyílt és április 14-ig tekinthető meg.

BARÁTSÁG/PRIETENIE címmel megjelent a pécsi Magyar-Román Baráti Társaság 1989-es évkönyve. A kötet megismerteti az olvasókkal a Társaság történetét, közlésezi legfontosabb dokumentumait, s szerepel benne három hosszabb kulturális-ismeretterjesztő jellegű írás: *Dr. Tóth István* a román irodalom történetét foglalta össze dióhéjban, *Orbán László* a Brassó-bolgárszegi iskolamodellről írt, *Szabó Károly* pedig saját áttelepülésének történetét, s így szerzett tapasztalatait mondja el.

*

A PÉCSI SZIMFONIKUS ZENEKAR április 22-én Pécsett Elgar, Mozart, Muszorgszkij, Ravel és Sztravinszkij műveiből játszik. A hangversenyen a Ravel-zongoraverseny előadásában *Jandó Jenő* működik közre; vezényel *Howard Williams*.

TANDORI DEZSÓ

„Néked ki száz év múlva sétálsz a sétaúton”

Most, ha kijutok netalán még egyszer, akár ha utoljára is, hosszú ideig talán utoljára, nem tudom, Longchamp lesz, háromszor is lesz talán Longchamp, és úgy választottam meg az időt, ha ez egyáltalán úgy lesz, hogy legalább valami esély van, hogy legyen, ha meglehet egyáltalán, úgy választottam meg az időt, és most valami más, valami egészen szerény helyen fogok lakni, nem rossz helyen, semmitől se távoli helyen, ha úgy vesszük, másrészt ahogy a pályára megyek, mindig szeretek járni egyet, most karácsony előtt a hideg, a tél tette, hogy métróra szálltam, de majd innen, a kicsit „valsy”-s nevű helyről is járhatok, például ha Longchamp-t választom, mehetek a kedves útvonalaimon: kijutok a République térre, onnét a Gymnase söröző felé veszem utam, sör nélkül, a sör sok, hét-ötven, sok, vagy tíz, egy pohár sör, már meg lehet tenni belőle valakit, és minnek a sör, lötyögni kell a nadrágban, mehetek, esetleg valamelyik ismerős boltban megveszem a Bergére-környéken a bort, vagy ha nem akarok cipelni, kivárok, és majd a Trocadéro után, a Passy-negyed szélén, egy szegényesebb utcában, a szélén, mondom, és akkor a régi útvonalamat követem, ahogy Auteuil-be mentem most, de kimehetek az Étoile-ra, és rég szeretnék eleve már egyszer az Avenue Foch-on végigmenni, mekkora fasor, egész sétaút, és sétaút az Allée de Longchamp is, erre még rá kell térni, ha a Foch-t választom, már a boulogne-i erdőn kell hozzá átvágni. Viszont ha a balpartra átmegyek, a rue Castiglione felől, ahol a szegény-kutyám volt, az a díszárkádok alatt klik-klakkoló, kicsit már rühes, vörösés kóbor eb, a díszmozaikon, melyet egyszer akkor raktak, hogy láttam is, ANNICK GOUTAL, BRITISH AIRWAYS, SOLON, nem tudom már pontosan idézni, ez is annyiszor volt, mentem, egyszerre klik-klakk, azt hittem, valami biztonsági berendezés, de akkor elhagyott engem, elhúzott mellettem, és akkor láttam, a hátsó lábáról már hiányzott sok szőr, és ügetett, miféle céllal, honnét, mióta, a járda mellett a tisztító víz zúdult, lejtősen, elértem a Tuileriák kertjét, leültem, néztem egy kisebb tavat, mint Londonban a Round Pond, mely-

nek szélén a tömérdek kacsaszar van, melyet Szpéró halála után néztem, enyhe emelkedő után eltűnt szemem elől, törekedtem a South Kensington metróállomás felé – nem métro, csak metró, itt, nekem –, és hosszú folyosón mentem végig, mint talán Pilorge, Divers, Guy, szaxofon szólt, arrébb gitár, kihalt volt az egész, félkilométer-hosszan is vezetett talán a keramitfalú folyosó a föld alatt, aztán a földalatti tele volt, hajlott háttal kellett állnom, és a Cipi kávéháza körül ki is szálltam, fuldokolva fölértem, mentem haza Virginia Woolfék környékén, ahol az ő könyvkiadójuk volt, a lakásuk, a Bloomsbury-negyedben, és akkor, már London bombázása után, vidéken éltek át, feljöttek egy nap Londonba, és látták, a házuk nem áll, a könyvkiadó porig, vagy nem tudom, romokban, és V. W. azt mondta, hála istennek, hát akkor ez sincs, ezzel sincs gond, ha most minden rendben szuperál, ahogy mondják, az írógépem mögött itt kell lennie ennek a könyvnek, sokáig itt volt, miért tettem volna el, nézzük, itt van. Tessék: „Szétszóródtunk, mi, akik összegyűltünk”. A *Felvonások között*. Tavaly módom volt lefordítani. Nagyon szerettem volna, meg is lett, talán Düsseldorfban meséltem is róla. Szerettem volna, ahogy Auteuil-be visszatérni szeretnék, ahogy Szpérónak, aki itthon, nálunk, másikkal-a-kártyabajnokságunkban, egy klub is, a Martin/Szpéró, és amikor életemben először repültem Párizsba 1976-ban, és akkor, Szpéró miatt, tizenegy évig nem mentem sehova, akkor, mint a V. W.-ék háza a Bloomsburyben, de már Éliás halálával előtte, 1988 februárjában, 1988 júniusában, hatodikára hajnalban, fél három táján, Szpéró is „beszakadt”, ahogy N. N. Á.-t majd erre idézem, ahogy már idéztem, annyiszor, Szpérónak szeretném, lenne legalább harmadik a klubja, van rá valami esélye, a mostani bajnokságban, a repülőn, akkor, először Párizs felé, a Martin/Szpéró klub játszott, mindig úgy játsszuk a kártyát, másikkal az egyik klub, én – egyikünk – vagyok a másik, most itt majd a „találkozás”-hoz el kell mondani azt a St. Severin-dolgot, később a Kölnben történeteket, ott is a St. Severin utcában és téren, Szpéróval, már a halála után, persze, a fehér szín jegyében; most akkor Virginia Woolf: „... az ember nem tervezhet többé – hosszú könyvet... jövőtlenül élünk... orrunkat zárt ajtókra nyomva”. Majd: „Irány a Tavistock Square. A megkönnyebbülés sóhajával néztem a romokat. Három ház – hogy úgy mondjam – megszűnt. A mélyföldszintet betömte a törmelék. Maradt egy régi, fonott károsszék (a Fitzroy Square-i időkből) és Penmanék hirdetőtáblája: *Lakás kiadó*. A többi tégl- és faszilánk.... Láttam egy még álló faldarabot a Múteremből; egyébként rom az is – ahol annyi könyvemet írtam... Így tovább, a Meckre. Ugyanaz. Szemét, cserép, puha fekete liszt, porrá tört vakolat... Szétszórt könyvek az ebédlő padlóján... A nappaliban üveg mindenütt. Erős szél fújt. Elkezdtem kiásni a naplóm füzeteit.” Mondom, mehetek a balparton, a rue Saint Dominique-et nagyon szeretem, eljut az ember majdnem az Eiffel toronyig, de át lehet menni az Alma-hídon, ott mentem Auteuil-be decemberben. Az V. György sugárúton leültem egy padra. Felírtam valamit, egy újságszélre – Paris Turf –: Szabó Lőrincről, az álomról, amit mindig Szpéróra mondtam, és elhomályosultam, közben: „de egyszer otfelejtesz valahol”, remélem, egybe írta. Ezen, meg Pretty Pointék estélyein, Gondolierón eltűnődtem, s továbbálltam. Már Szpéró ott van felejtve. S hirtelen, a túloldalon: hol a kesztyűm? Ez egy kedves kölni kesztyűm, nagy, szürke nappabőr, buggyos, síkesztyű-szerű! Hol van? Elhagytam! Valahol otfeleltem. Mit tegyek? Már hideg volt, hidegek jönnek még, jó, magamnak lehazudom, hogy elvesztettem a kesztyűm, de a kezemnek? Elindultam visszafelé. Hol álltam meg én

a rue St. Dominique-en? De nem jutottam odáig. Csak a padig. Ahol a „de egyszerű”-t följegyeztem. Ott volt a kesztyűm. A táskámat fölemeltem, mögöttem hevert eddig, aztán nem gondoltam már rá. Aznap vesztettem el, egyébként, a supermaxos futamot olyan nagyon. Küzdhettem három napon át, hogy pluszba másszak vissza. Ezt nem lehet, azért, úgy elintézni, ahogy V. W. a Tavistock Square-t. Azon a környéken egyébként benéztem egyszer egy hajdani műterembe. Könyvtár lehet most – galéria? Galéria volt, az is maradt? Zárva volt, fája zöld, az ajtó és az ablakkeretek fája. Szpéro egykor az írógépen ült volna, ha ilyet írok. A Paris Turfök és a Le Parisienek: ott hever az egész pakk egy zöld széken, mely valamikor a másik szobában volt, az egykori dolgozószobámban. Szpéro és Tili osztozott ezen a széken – és rajtam. Tili, aki zöldike volt, azaz zódi, zöldi, rütyü, ezek a nevei vannak, olvasom, mindenünnét elkergette Szpérót, ha tehetette. Szpéro csak a könyvespolci magasfészkét védte meg, de akkor kitepte Tili pár tollát, és félórát sétáltatott velük. A tollakkal a csőrében. A lovak így milyenek lehetnek? Tili vezette be a tojásrakást. Ebbe halt bele. Tili 1980-ban halt meg, húsz tojás után. Szpéro 27 – 18 – 9... fogó sort produkált. Azért e szó, mert például Alexane, a két éves, akit nem tettem meg, sajnos, Enghien után, ott nyert, aztán Vincennes-ben egy fél célegyenesnyit vert a másodikra, így van jelölve – újoncoknál bőséggel adják a családfát –: „Premier produit de Silabelle”. Kár, hogy Silabelle nem fut, ő hat éves, Alexane kettő, Alexane neve Alízt is idézi, mégsem merem megtenni, miért? Szpérót hívtuk így: Cicám, Cilám... Silabelle-t megtenném. Alexane apja egyébként Istrae-ki, aki 1.14.4-et tudott kilométeren, ez, ha akár az 1.16-okhoz, 1.17-ekhez, amik jó

eredmények, hasonlítjuk, elég lehetett volna, hogy a lányát megtegyem. Ekkor van mindig az a gyalázat, hogy az ember – hányszor hiába! – ellendrukkol „aztán”. És a hülyék közt marad, akik szintén nem bíztak a nyilvánvalóban. Éliás füveket hordott föl a könyvespolcra, még inkább, mint Szpéro, és aligha bánta volna, ha együtt engedjük ki őket, akkor „produit”-t csinálhatott volna Szpéronak. Így Szpéro – is – csak benső készítésre tojt. Az utolsó évben, mikor abszolút to-

jást, azaz O-t kellett volna tojnia, még kettőt rakott, és az utolsó után már egész nap szédelgett. Valami tönkrement, elkopott benne. Sokáig gondoltam N. N. Á. versére, ha Szpéró halála jött elő; ma ez talán már nincs annyira; és az is rettentő dömperezés és földgyalulás „benn az emberben”, ha napra napra nap megy és megy Vincennes-be, Auteuil-be, Eghienbe, és előtte nézi és nézi és nézi a Paris Turf eredményekkel sűrűn telenyomott oldalait, huszonhárom újság tippjét, hatféle erősorrendet, visszamenőleg minden lónál öt futamot, ahol egy-egy rejtélyes adat bújhat meg, és így szedtem elő én például reális nyerőesélyesnek Sterling du Roy-t, Voralberget, Vorglandét. De az egész, túl mindezen, ott van, amit Szép Ernő mond: hogy „ó szőljatos egyet fák, ti olyan nyugodtan állotok, szőljatos már egyszer / Imádott magas fák ti ámúltak, ti égre figyelő hűek, ti soha sétára nem mentek, / Mondjátok meg nekem mihez tartsam magam. Sűgjátok egy világos szépet nekem, / Ti biztosan tudtok valamit, én nem bírom magamat az élethez igazítani”. Nem ezt kerestem, de – na most –:

nem az, hogy a hat-húszas megsűgja, mi lesz,
nem az, hogy az, ami lett vagy nem lett, az,
hogy visszaszomorkodom már Auteuil-be,
Enghienbe, hogy ez, ami volt, ez is elmúlt,
pedig még az érzéksalódás-havas-futamok
is mintha jelenvalóak lettek volna, valamit
annyira akarhattam, valaminek annyira a híján
lehettem, hát nem az, szóval, hogy mindez
„mi lett”, hogy erről vagy ebben mi derült ki,
hanem – „sed miserentis Dei” – hogy az
egészet azért csináltam, a tizenegy nap kijárását,
a napra-nap-ugyanazt, a napra-nap-evidenset,
a napra-nap-csak-ezt-és-mindig-ezt, ennyit
legalább, azért csináltam mindezt, azért
kellett velem lennie mindennek, mert különben
nem tudom magam az élethez igazítani. Amit nem

találok most, de még keresem: hogy – ezt mondja Szép Ernő – minden, a fű, gyom, pattant vadgesztenye, madár és négylábú, és felhő és vízfolyás, nyilván lóversenypálya-akadály és salak és egyengető gép, és keskeny kocsi, melyet utánfutóként kapcsolnak Renault, Mercedes, BMW és Citroën után, s benne ló áll, farral kifelé, esetleg odaakasztva a kocsi, a „sulky”, az ügetőkocsi, könnyű váz két kerékkel, ez mind tudja, mi a dolga, hogyan legyen az, ami ő, csak én nem tudom, csak az ember nem tudja, miként kell neki annak lennie, ami, embernek, csak én nem tudom, mi mód kell nekem nekemnek lennem, és ezért álllok meg „járás közben... utcákon, úton, kertben, / Ébredve néztem szét: a világon vagyok élek. / Álltam sokszor tükörben s láttam bámúlok félek / S próbáltam hangom: ha! – és magam meg nem ismertem”. Ha nem tökély is az átvezetés, időben, például, de igaz, amit Szép Ernő mond. Enghien különösen alkalmas volt, hogy a 145 B-ről leszállva, kicsit sznob módon „Felix Potin”-nél, ez egy Meinl-féle arra, bort vegyek, hogy ott vegyem, kicsit antisznob módon a legolcsóbbat, és literest, hogy soká tartson, a versenynap hét futama utánra így is elittam és a bejáratí üvegajtónál voltak ezek a tíz frank körüli literes vörösek, és négykézláb-formán kellett állnom, és a vevők rajtam lépkedtek át, de a végén

megvolt, és mire a Boldogító Boulanger-Dangerhez értem, melynek kirakatában a jászol körül az olcsó Tati-áruházból került kék-sárga kacsák is voltak, nem taviak, de nem is donaldok, és nekünk is van ilyen Tati-kacsánk, és ő is tudja, hogyan kell Tati-kacsának lenni, és főleg, hogy most hoztam egy Tati-medvét neki, és az odahajolva mesél, és mindketten tudják, hogyan kell együtt-tatizni, és a Tati-medve, másukunk szerint a Nagy Fehér Tata, elmeséli, hogy én az elegáns Parc Monceau után az elegáns boulevard Courcelles-en szálltam a nem elegáns 2-es métróra, és mentem a nem éppen elegáns Tatiba, de ha a Boulanger-Dangerben is volt három, háromféle Tati-kacsa, és a karácsonyt várták, és ha a kis házak előtt, melyek akár itt bármi elővárosban, csak sok a nyers kőfal, a ciráda kiképzés, de brutális – az U-betűs futamban azt az Utopie Broutaille-t, vagy kit, épp a Brutális Utópia értelmezhetés miatt akaram volna megtenni, hát nem nyert, hát ezek az értelmezések is nehezek, és egy Ulysse de Braches-t a Brahis Ulisszesznek hívtam, és őt meg kellett volna tenni, mert nyert, akkor kiderül, hogy az, amit meg akarhatok tudni, se nem akarással, se nem futással van, nem akarással és elfutással sincs, hanem – és ezt a „miserentis Dei”-t neveztem Düsseldorfban a volentis és a currentis „Intelligenzler”-je és „Kommerzler-Konvenzler”-je mellett és helyett, azzal mintegy szemben, „Evidenzler”-nek, és ezért evidenciátörténet például az „idő”, a „tér”, a „találkozás”, amit röviden elismételek még itt –, hanem tehát csak azzal van az, hogy nekünk miknek is kell lennünk, hogy ott megyünk, pl., Enghienbe, jégvártyás lesz mellettünk a Däumchenil tó, várjuk a visszatérést a tavaszi Auteuil-be, gépiessé tesszük, pl. a kijárással, amit szabadabb formájában művelni alkalmatlanok volnának, ezzel kidömperezzük magunkból, kigyaluljuk, hogy Nemes Nagy Ágnes szavai jussanak eszünkbe, és elhomályosuljunk, mikor a Szpéró halálára gondolunk, de hát ezt mind, ezt se „akarjuk”, ez elől se „futhatunk”, ez evidenciásan beáll, jön, és ha beszakad alattunk, az már csak olyan, mint a sirály alatt a zöld jégvártya, akkor legföljebb úszik vagy egyszerre felcsap. Szpéró homlokán volt egy fehéredés, egy csillag-alak, mondjuk, és így hívtuk őt úgy is: „Lovacskám”. Most ez nem egyenes megfelelés. Jaj, volt itt nemrég egy fülke, az Duisburg után volt igazából, Düsseldorf felé, éjszaka, és a lehúzott ablakon át látszott az Esthajnal vagy valami ilyenféle csillag. A másnapi ügetőlapban – *Heat*, akit az ügetőlap érdekel, nagyobb ügetősvárosokban a vasútnál is megkapja a kioszkban, de a pályákon mindenütt: Recklinghausen, Dinslaken, Gelsenkirchen, Mönchengladbach; a galopp-lap meg, a Sport-Welt könnyebben kapható, trafikokban is olykor a nagyobb városokban; érdemes olyat kérni a fogadóirodáknak, Wettannahme, hogy Galopp-programme, ez kis füzet, és az egész év benne van –, a másnapi Heatben tehát, ott volt Rheinpolar. Ahogy a Russell Square-re minden hajnalban, reggeli előtt kimentem lakhelyemről, nemcsak a rigók szóltak, kiket olyankor itthon már etetni szoktunk ételhulladékkal, és Szpéró fajtársait is, de fent volt gyakran a Hajnalcsillag, és a vonatból is ezt láttam. Rheinpolar jó esélyű ló volt, tedd meg, mondta egy hang, persze, a saját hangom. Azon a pályán kellett, hogy történjék ez, gyorsan utalok, ahol Comtess Hanne megmentett már egyszer. Viszont mi ez az egész odajárás? Azon a pályán kezdtem már inkább – Gelsenkirchenben – a hangárba összpontosítani: kolbászoztam zsemlével, sörtöztem, lötyörészttem. Most mi hiányzik akkor, nekem, ha hiányzik, mindig, vagy ők hiányoznak, a Samuék, tehát Alíz, Mokka, Tutu, Tóni, Icsi stb., vagy

hogy akár a Psychót fordítsam, vagy ilyeneket írjak, vagy mást, vagy feszültségek legyenek, az hiányzik, vagy a sakk-könyvek, ha éjjel kimegyek a klozettra? Az hiányzik? Vagy a „Felix Potin”-nél jól tudja az az üvegcsopot, hogy pont ott kell lennie, ahol a vevők csaknem rám lépkednek, vagy az a futameredmény jól tudja, hogy Quernusnak kell bejönnie elsőül Quel Normand helyett, holott az Oscar Pastior kollégámnak, akivel Düsseldorfban egyebek közt együtt volt az estem, van egy ilyen kötete: *Kopfnuss Januskopf*, ahol egy tengelytől a sorok, mondjuk, szótagonként visszafele olvashatók, nézzük csak meg, a „ja” a tengely, és ugyanaz van balra, mint jobbra, hát akkor egy Quernus nevű lovat, a keresztbe-nuszt, vagyis diót, miért nem teszem meg az okos gógyimmal? Miért nem szuperálnak jól a reflexek? Ezek egyébként borral vagy nélküle, kávéval vagy híján, elsőrögződve vagy éberen: ugyanúgy szuperálnak jól, mint rosszul, nem lehet kiszámítani. Ja, és akkor Turfitt Katalin unokahúgom milyen lapot küld? Majd idézek belőle, nem az, hogy ő mit írt, azt csak részben, de hogy akkor mindezekhez még ott van – itt – a világ is. Aztán megtettem legközelebb Quernust, szerencsére győzelemre és helyre is: akkor második lett. Ahogy mentem át a vincennes-i erdőn, ilyenekkel szórakoztattam magam – már csak mert Vincennes erődje a Három Testőr egyikének-másikának raboskodási helye is volt a bíboros idején, vagy mikor. Ilyenekkel: Marha Porthos, hozz port hamar. Ha merészebb vagyok, „bort”. Vagy: Kisebese’ – mármint hogy kisebesedett, mondjuk, tehát – : Kisebese’, Athos tosza se be, se ki. Netán: Detto Aramis: mész ara Odett. Hogy mi sem vagyunk alábbvalóak. Mondjuk. Vagy, és erre ráfizetem, az avenue Daumesnilen mentem, és nagyon untam. Ez is egy közelgetési mód a Porte d’Oréhoz. S ezt mondogattam: Összetéveszti a drótos gótot a drogos tóttal. És mi lett: volt egy Ulmaire nevű ló, aki az én medvéim – irodalomtörténész-vélemény a nyolcvanas évek elejéről: „Bulmárjait, Dömötörjeit nem értjük...”, v. hasonló, Bulmár egy trafikbéli medve volt, és anyám ott volt az elfekvőkórházban. Na már most. Mi legyen? Ezt a nagy méretű medvét, akinek a neve – szerintem világos! – azért volt Bulmár, mert Belgrádban a bulvár Revolucijén, és fogadjunk, hogy ahogy Franciaországban – végeredményben mért ne! – mindig Stalingrad tér lesz a Stalingrad tér, és nem, mondjuk, Volgograd, aztán, Belgrádban is marad ez a sok revolucije, crvena zvezda meg minden, most nem az, hogy nekem ez tetszik, nem tetszik, de: mi a bulvárt ott „bulmár”-nak neveztük, és egy teherautó sofőrfülkéjére kötözve, nyilván kabalából, egy ilyen óriási medve utazott, mint a trafikbéli, anyám elfekvőkórháza mellett. Ha kertünk van, egy japán akác is megtette volna, mert az eléggé bűdös kis szegény szobába az ágytálak közé ilyen fák virágának illata szállt, és a kompótok az ablakból ezekre a japánakácokra néztek. Én kabalából megvettem Bulmárt, anyám aztán mégis meghalt. Most vesztésben voltam, és, így mesélem ezt, Bulmár segíteni akart. Ulmaire. Tegyek rá. De én, a vicceim meg a nagy gyaloglás miatt, meg ki tudja, miért – rossz sugallatra –, ezt elmellőztem. Du Mesnilt tettem meg. Vesztett is, Ulmaire a placcal nagyon keveset dobott. Hát erre másnap, futva az okosságom után, megtettem már egy Ulmaire de Chenu nevű lovat. Persze, késő volt. Ulmaire de Chenu sehol se végzett. Még el akarhatnám mondani, Bécsben a Krieautól aztán milyen mulatságos végállomású kis N-es villamossal jön el az ember, le lehet szállni egy sarkon, a Ring előtt, ha erre (éjten) megy tovább az út, és hirtelen egy vendéglő előtt osztrigák (éjten!) vannak kirakva kis asztal-

ra, és erről jut eszembe még egy célfotós dolog – nem mintha akkor is vettem volna osztrigát – Bécsben töpörtön éltem főleg – és az *Örökölt szerelem* című művet fordítottam, olykor éjszaka is, ilyenkor az írógépet beágyaztam az ágyba párnák közé, ne szóljon olyan veszettül, de az ösztöndíjamhoz kétszobás lakást vettek ki nekem, hát volt választani valóm, és azt a szobát használtam éji dolgozóként, amelyik egy tűzfal felé volt. Még a könyv egyébként nem is rossz, én nem tudom, a film nagyon kacat volt, a könyv sokkal jobb. Bedugtam két lábam az ágy alá, persze a földön ültem, és neki! Csak így juthattam előre. Ott a fordítás volt az a rendszer, ami stb. Most ha ez mutatja meg, miként kell „embernek

„FELE”

~~Tanár~~ ~~De~~ X
1991

lenni”, hát Sterling du Roy, Annalifée stb. jobban megmutatja, ha nem is magában, de amit elmondtam. A napra napra nap stb. Egyébként: csak „Analifée”. Produit of... és jól átvért, mert az Alexane hagyta le vagy fél célegyenest nyivel őt is korábban, életük első futamában, erre én Altesse Bleu-t játszottam meg és Aliosát – hát persze, Aliosát! –, erre Altesse Bleu-t az első kanyar után diszkvalifikálták, Aliosa meg bejött negyediknek. Meg kell néha rakni, minimális pénzzel, tutiba egy egész futamot, ha kétévesek futnak, hát pláne, azok 1991-ben Franciaországban a B-betűsők lesznek, a B betűsők, kíváncsi vagyok, lesz-e Bretagne, Berenice, Boulogne, Baba-ez-meg-az, biztos lesz, az U-betűsők, az Ű betűsők elég erőltetettek, a sok Un és Une más nevek elé csapva, Une Miss de Pub, Un Adolph, Une Ariane stb., olyan, mint nálunk az „a”-betűs, az „a” betűs italok, érdemes néha betutizni, csak tudni kell, mikor, „úgy kell rúgni, művészkém”, és mintha azt hallottam volna, hogy Z. Z.-nek nem nagyon volt (soha) hármas befutója, hát nem tudom, valami három kabalaszámáról hallottam, de hát az ilyes-

mi nem lóverseny. A Lee Annácska, pl. a *Lee Annácska nevén* c. jó detektívregény miatt is meg kellett volna tennem az Analífiéét. Enghienben mentem a Boulanger-Danger előtt, és ezen gondolkoztam. Vagy nem eléggé? Túlságosan élveztem magát Enghient? A csúnyább, panelesebb részeit is? Néztem a sulkyos kocsit, benne a lóval, ahogy a pálya felé igyekezett vele a Renault? Nem tudom. De az a futam tizesekkel betűtízva, tehát ha mind a kilenc indulót győzelemre teszem, szépen hozott volna, annyira a hülyék között maradtam, akik okosnak hitték magukat, és nem bíztak az Analífiéé-ben, vagy ...fiéé-ben, akire annyit vert az Alexane. De mindez akkor is jobb, mint ha a Rheinpolarra azt gondolom, hogy „Találkozást Veled most hol keressek, / hol s merre jársz, miféle csillagon? / Utánad micsoda létrát ereszek, / hol induljak meg, micsoda nyomon, / hogy fájdalomban mindjárt meg ne vesszek?” Ez Jékely. És mennyiszer mondtam „Szpéro után”. Vagy N. N. Á., ahogy valaki meghal – és Szpéro mennyire így halt meg! –: „egyedül, egyedül, a kezek szétterülnek, / nem tart tovább már, ami tart, / a szív alatt a föld remegve, rángva lüktet, / és omlik, mint a gyöngépart...” Nem tudom, gépzajomra-e, de túlról, jóllehet rég elköszöntünk tőlük – Samuéktól, Alízéktől – mára, a csukott ajtó mögül csipp hangok jönnek, ejha, még ébren vagyunk? Tél van, ilyenkor tizenhat-tizenhét órát nem látjuk őket; éjre összenyitjuk a két szobát... stb.; Pilinszky mondta, régen: „Ha valaki hazatér Belga Kongóból, mit kérdezzük tőle? Nem azt, hogy szeretik-e ott Matisse-t, hanem hogy ott *tényleg* mezítláb járnak?!” Ilyet kell elmondanom itt is túl sokat, nem tudom, ki mit olvasott. Az „evidenciátörténeteket”. Rájöttem, az „estek”, az előadás stb. – jár ez olyan előnnyel, csak nálam túl drága lehet az ára, jár oly előnnyel, hogy akkor épp az élő személy miatt minden új, nem ismétlődés etc. Aznap; egy futam; már, persze, ha úgy rúgjuk, művészkém. De jó, ugyanakkor, túllenni rajta. Hát a mi „mezítláb”-unk, bár Genet-t idéztem más mód így, egészen más, nem irodalmi – közbevetem, mert már muszáj: például az írógépem tudja-e, miként kell jól magyar licenccs öreg villanyírógépnek lennie? mert folyton letapad, szavak q. jav., írónak egybe, és rádirozhatók, ami rondság. Vagy én nem tudom, hogyan kell jó ilyen-és-ilyen írógépgazdának lenni? Vagy szerelőm nem ért rá nyáron, aztán elment a kedvem, lusta lettem, bíztam, nem javíttattam, most ilyen – vagy túlságosan igénybe veszem? Szóval: „mezítláb” nálunk az, hogy nemtu, jav., egybeírás, nem tudunk ketteneg, jav., íme, ha nem vigyázok! Ezentúl rádirozok, a „jav.” randa, fölösleges. Nem tudunk ketten együtt utazni, valakinek a Samuékkel és a kutyával kell lennie. Mezítláb nekem még a Széchenyi-motívum. És ez nem olyan elit-micsoda csak, hogy a Lánchíd színes kis mását láttam a Temzén Hammersmith-ben, és a „mi” utcánk, az a ház-sor, amelyik „úgy” van ott, igaz, folyásviszonylatlag mégse, de mind egy, én úgy hittem – tessék, egy rossz esélyesmegítélés, elhibázott futamfelfogás!, de az is jó, hogy mindenfélét „futam”-nak hívhatok, mondhatom, „ez másik futam” etc. –, a házaknak az az ottani sora is olyan mulatságosan színes volt, de a kis Hammersmith Bridge kék-sárga-piros címerrel ékeskedhet, ha jól mondom, de felőlem zöld is lehet benne, és padok vannak a közép-táján kétfelől, a „láncnál”, tövén, és nézgelődni lehet, mások is nézgelődnek, ez jó, együtt és mégis külön nézgelődünk, s a szél, a hullt leveleken látszott is akkor, esetleg visszafelé fújja a vizet, úgy, mintha a Temze nem a tenger felé futna. Enghienben az ittas tuniszi – vagy ki? –, mondom, rámköszönt megint, és a Lánchídon

leltem a kutyánkat, vagy majdnem, és a Lánchíd budai hídfőjénél találtam Szpérót, a Lánchídon jöttem haza, mikor kutyánk „lett” és mikor Szpéro lett, és az Alagúton – Széchenyi Alagútja – jártam tizenkét éven át iskolába, és mostanság, hogy valóban szabadnak érezném magam, ennyi év kellett hozzá, oda alagút-mehetek, ahová akarok, kb., rajta, ki van rakva egy tábla, hogy szennyezettség miatt a gyalogosközlekedést nem ajánlják, és Döbling után lett a lóverseny, Széchenyi Döblingje és a magam paradicsombéli üzemidegenség hirdető táblája után, és Széchenyi és Wesselényi lóversenye kicsit „a” lóverseny Magyarországon, sőt, és mi van még, „átmegyek Döblingbe”, „lemegyek Döblingbe”, Széchenyi-év lesz az 1991-es, na, szegény Széchenyi, jól összejött, de ha így született, mit lehet csinálni. A Hammersmith Bridge és kis padjai, azt akartam mondani: egy-egy pálya kialakítása, a tribünök, de a parkbéli padok, a hátsólépcsők, vagy a felvezető kör, a bemutatókör, hogy például Enghienben az ügertőnek is van ilyen köre, közelről lehetett látni például Jean Maurice-t, majd elmondom még, hogy volt ez Béccsel és Düsseldorfal, ez a Max és Móric, amit Párizsban, ki sejtette jókor...!, olyan jól meg lehetett volna játszani. És ha nem akarózt volna pont bejönni? De hát az meg kevés volna, nekem, hogy csak a pálya-park

The image shows a detailed horse racing program form, likely from a French-speaking region. It contains several tables and sections for race information, horse selection, and coefficients.

Top Section: A table with columns for race details (GAG, PLA, G/P, JUM, TRIP, TRIO) and a grid for horse selection (1-30) and coefficients (1-20).

Middle Section: A section for "FORMULE COMPLETE" and "CHAMP" with a grid for horse selection (1-30) and coefficients (1-20).

Bottom Section: A section for "NUMÉRO COURSE" and "Nbre DE MARQUES CHEVAUX + COEFF." with a grid for horse selection (1-30) and coefficients (1-20).

különféle helyein ülök és nézek. Nem tudnék úgy „fungálni” se, hogy mikor minden ennyire nehéz és lehetetlen, végső soron nagyobb lelkifurdalás nélkül lehet – nem, nem nem-törődni, hanem nem-törődni-tudni, nem-tudni-törődni azzal, hogy azért az embereknek mi kéne, hiszen más se tudna azzal jobban törődni, hát akkor... de a mondatot be kéne fejezni. Ma, amikor erre mifelénk olyan könnyen lehet az, hogy mert más se tudná jobban csinálni, akkor mi a fene szemrehányás érhet bárkit, hogy csak annyi pénzből és úgy tudja csinálni – másoknak! –, hát... de tényleg be se fejezem. Akkor én azért megjegyzem, hogy Bécsben a Kriauban futott egy Veuve Cliquot, Cliquot Özvegye nevű ló, és ha nem nyert is nekem soha, én minimumra becsületből megtettem, mert Ottlik, igen, megnézem, áthoztam egyenest ezért „az ő” szobájukból, Samuékéből, a könyvet, igen, a Drugeth-novellában, igen, *A Drugeth-legenda* a címe, és ott van, hogy a „szép hamis névvel Oloron-les-bains”-nek nevezett fürdőhelyre elmegy

ott élő vendéglős-féle rokonához a fiatal fiú, és... nem, hát legyünk pontosak, ez az Ervin nagybácsi szállodaigazgató ott... és minden csudás, nagy a szeretet, a lelkesedés, „nem eresztlek ám el”, így Ervin, és vacsora, és milyen ital legyen, és Bébé – Cipi, Ottlik – pezsgőt rendel, „Cliquot özvegyé”-t, és ez a legelittebb pezsgők egyike, mosolyogni-való is, de se baj, hozzák, és Bébé – Cipi, Ottlik – csak azt bánta, hogy nem hozzák – hozzák – a palackot is, hogy láthatná az „Özvegy Cliquot-né” feliratot, de se baj, „különlegesen drága és pompás márkát bontatott fel Ervin... az íze jó volt, s olyan súlytalanul siklott le a torkomon, mintha csak hús, gyöngyöző levegőt innék”. És így került elő valami alap-téma, Ervin nyelve is ettől a pezsgőtől oldódott meg etc. Akkor, ha minden szarba megy át, meg kell próbálni, hogy tartsuk magunkat. És ha Cliquot-t tettünk, és nem nyer, hát Ottlik miatt legalább megvolt... Akkor, ha ez van, ami van, különösen „felértékelődik”, hogy Szpéró miatt tizenegy éven át ki tudtunk tartani kb., és hogy Alíz miatt stb., és hogy, és hogy, és hogy. Azért Turfitt Kati nyilván olvashatott valamit az én „újabb keletű lovaimról”, hogy karácsonyi lapján erről ír, Német-újhonaországból. Hogy a galoppon ő is járt, és most azért már lefagy a fű, galoppló-lábának nem való stb. De a lap túlfele, az aztán a...! A lap: műalkotás, szöveges. És a címe ilyesmi: Korunk Minden Csapása. A túlfelén meg, a képmű: három szó. TSCHERNOBYL – AIDS – WIEDERVEREINIGUNG. Szóval, a harmadik: újraegyesítés. Messze távolodom? Honnét? Szép Ernő azt mondja: „Izennem kéne néked...” És: „Az igazit beszélni, azt úgy szerettem volna...” És: „Számolni kell hány évnél tartok s eltűnni halkan / Hogy a nap itthagya mindig s kívánni kell jóestét...” Egy-egy versenynap vége. De ha a belekezdés nélkül nem vagy meg, ha úgy sem? „...s már azt hiszem meghaltam”. Hogyan van a túlélés? Szpéró után, gondolni sem merem, majd a most még élők után? És mégse kell nagy ügyet csinálni belőle. „Az életet barátom szétszórja itt az élet, / Én nem tudom mit éltem s mi az, hogy én itt voltam... / Fáradt vagyok, nincs kedvem s magamról nem beszélek”. És folyton magamról beszélek közben?! „És képzelem még mindig, sejtem, gyanítom, várom / Hogy a boldogság fog majd egy reggel rám köszönni / S elment időm kezd majd...” Ezt nagyon szerettem.

Ettől most is elhomályosulok, ebbe bele. „... s elment időm kezd majd mint tavasz jön, vissza jönni / És minden szépre fordul s azt hajtom: álom, álom”. Most Szpéró megint itt van. Ennyi meglett. Este lett, megvac�ároztunk, s olyan is az egész, mint Kosztolányi „New York, te kávéház...”-a, és a tudósítás csak annyi, hogy „itt voltam a világon... halk h-val egyre lélegzettem”, bocsánat, „mindegyre”, és számolom: H, az... a franciáknál... 17 éves ló, 17 éves.

(Folytatjuk)

A kis japán

W.S. emlékének

Négy égtáj felé házi pagodája
ereszére csengőket aggatott
folyvást a szál az ezüstön a bronzon
csendített víg mord lágy tört dallamot
a kis japán lábát keresztbe fonva
imaterme pitvarán üldögélt
és fülelte amit évszámra észak
dél és kelet nyugat hozzá beszélt
vedlett küszöbén ringott önfeledten
a mindenség sűrű hangjaira
az esendő térből kiszígetelte
időtlenne kövesült mosolya
s hitte hihette is a levegőég
társalgó pajtásul szemelte ki
a rég voltak távolodó világok
rejtélyeit dalba szedve neki
pedig mikor két ellenlábás ércet
házasított naprendszer-sarkokat
kötött össze nem fejtett de eszelt ki
titkot ami rajta is túlmutat
s tudtam róla ő csengettyűi nyelve
csöpp testében zsong-bong az emberi
esélyek összkara és ezt a cselt is
a mókára fúrt agyú neveti
ám ahogy ujján a magasba intőn
futott olykor a villám lángja át
ráocsúdtam milyen ha a mulandó
az Énen túlra hág

Egy jó szándékú kritikára

*Nem versem rejtjeles
de én magam
gubbasztok szakadékos partfalon
miért-jeim oldozgatom
kivetem a sima őselemre
majd behúzom s fickándozik
fölvillanó mi végre benne
bogozgatok bontogatok
mindegyik kézrebbenésem
húsba metsző hurokba fon
ki vázámig elcsatangolsz
lazítsz-e a köteléken
kifejtesz-e talányomból*

Kihívás az éjszakának

*Ember vagyok aki
önként tud kívül állni a boldog benti-ből
szabad kinti-re válni
s amit sose tehet
egyetlen állat
nem-et mer mondani
a marokra gyúrt éjszakának*

AZ ÉLETMŰ NYOMÁBAN

(*Jegyzetek a Szent Orpheus Breviáriuma
töredékben maradt X., befejező részének kiadása elé*)

„... senki sincs változatokra készségebb-készebb,
mint minore-minorita jómagam!”
„... minden elvész a Nagy Agyó ködében,
torzók soha fel nem támadó kócos temetőjében...”

(Euridiké nyomában)

1.) Mennyiben befejezetlen?

Szentkuthy Miklós gyakran emlegetett egy anekdotát: az ötvenes években, budagyöngyei lakásának teraszán üldögél-cseveg egy társaság, köztük Devecseri Gábor. Valaki felteszi a kérdést: vajon mikor fejezi be Szentkuthy a *Szent Orpheus Breviáriumát*? Hány kötetet akar még megírni? Devecseri az erkély párkányán ülve, lábait lóbálva, tréfásan megjegyzi: „Ó, az Orpheus? Hogy mikor fejezi be Miklós? Amikor meghal! Akkor majd befejeződik a *Szent Orpheus Breviáriuma*.” Ezt az anekdotát szinte igenlő álmodozással tálalta nekünk az *Orpheus* szerzője, – ami arra engedett következtetni, hogy sokat foglalkozott a tréfás gondolat komolyságával.

De az utolsó 2-3 évében valahogy megváltozott a befejezettség-befejezetlenséggel kapcsolatos felfogása. Ez a váltás abból a számára igen fontos ötletből eredt, hogy a Sz. O. B. -ának utolsó kötete...

De hadd idézzem magát a szerzőt, aki 1988. április 2-án, a Kossuth-díj elnyerése alkalmából így nyilatkozott Liptay Katalinnak a *Mindennapi irodalmunk* című rádióműsor számára:

„A készülő X. rész (ötödik kötet) egyik legfontosabb része és minden egyéb részét besugárzó gyűjtőpontja a huszadik századnak egy összefoglaló panorámája, összes történelmi fordulatai, tudományos eredményei, technikai forradalom, szexuális forradalom, hitleri háborúk, diktatúrák, absztrakt művészet, bolondozó irodalom, freudista pszichológia... Már gyermekkorom nagy olvasmánya volt Dante műve, ...a középkor teljes képe, panorámája, enciklopédiája. Én gyermekesen magának itt megsúgom, hogy ilyen danteszk vágyaim vannak, – tudatában annak, hogy ehhez képességeim valószínűleg nem elegendőek, de »man probiert« ... Ebben az utolsó, záró, testamentáris kötetemben a bevezető szentéletrajz, amellyel kezdődik és amelybe beleolvad az egész cselekmény – mert azért ez is nagyon cselekményes és drámai lesz – *Orpheusé*. A szentéletrajzoknál az eddigi kötetekben mindig ott volt a szent életének dátuma, születés és halál időpontja. Ez a »szent« 1908-ban született. Még él, úgyhogy kanonizálása, úgy hiszem, még nincs folyamatban. A kötet címe: *Euridiké nyomában*. Magyarázata egyszerű: ahogy a mitológiában Orpheus az alvilágban keresi szerelmét, feleségét, Euridikét, úgy én ebben a zárókötetben Euridikémet, vagyis egész életművemet keresem, ezt akarom kompozícióba foglalni és egy kupola alá helyezni”.

Az ötlet – t.i. hogy magát Orpheust tette meg a bevezető szentéletrajz főhőisévé, kb. 1-2 évvel azután született, hogy Kabdebó Lóránt befejezte a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtára számára hangszalagokra rögzített önéletrajzi vallomás-sorozatot (amely Szentkuthy

Miklós lakásán, 1983. január 6. és május 7. között zajlott le huszonhét alkalommal, és amelynek alakulása, hőmpölygése közben határozta el Sz. M., hogy könyvet készítsünk belőle. Ebből született a *Frivolitások és Hitvallások*, amely meg is jelent a Magvető Kiadó gondozásában 1988 tavaszán, két hónappal az író halála előtt.) 1983 őszétől kezdve, néhány éven át úgy tűnt, hogy Sz. M. mindent kiadott magából, ami életére vonatkozik. Olyannyira, hogy mikor interjúk alkalmával emlékeiről faggatták, a rá annyira jellemző súllyal tiltakozott: a *Frivolitások és Hitvallásokban* mindent elmondott életéről, amit jónak látott, ő soha nem akart sem önéletrajzot, sem mémoárt írni, mert sokkal diszkrétebbnek érezte, ha álarokban ír magáról, de ha már így sikerült, akkor jól sikerült a *Frivolitások és Hitvallások* mint életének summája. Viszont ízléstelenségnek érzi önisméltelésekbe bocsátkozni: életéről többet nem beszél.

2.) Akkor miért ez az *Orpheus*-szentéletrajz,

...amely a tervezett befejező kötet lett volna? Itt csak érintőlegesen említhetem, meny-nyi terv maradt íróasztalán. 1986 és 88 között: 3 spirálfüzetet (egyenként 150 oldal) töltött meg jegyzetekkel, amelyek a zárókötetbe olvadtak volna.

(Nekem szánt szuggesztív testamentumai közül hadd említsek itt egyet: „...aztán ne hiszterizálj, ha... kivonulok ebből a hotelből, amit életnek neveznek... Légy észnél! Itt van három vastos munkanaplóm az *Orpheus* V. kötetéhez. Ez a napló a nyilvánosságé! Ha nem tudom befejezni az *Euridikét*, ezekből a munkanaplókból látni fogják, mi volt a szándékom... a vázlatok alapján írj például egy tartalommutatót, summa storicát-t!”)

Mivel minden percben „*Orpheusban* gondolkozott”, a „danteszk panorámához” gyűjtött aprólékos naplóanyagot (mindennapi életéről, politikáról, találkozásokról), zene-élmények kommentárjait, olvasmányok jegyzeteit (történelem-, mitológia- és természettudományos művekből, napilapokból, képes folyóiratokból, divatlapokból). Ezeknek az intenzív élményeknek minden egyes szála kötődik a mához:

1988. február 28-án végső tervet készítettünk, amely abból állt, hogy összegeztük az előbbi, kb. 2 év halmazát. Március 18-án kezdte el írni a végleges szöveget. Ebből a terv-együttesből, hogy csak egyetlen fontos példát említsek – a „kompozíció”-dossziében (melyben az egész, 10 részből álló SZ. O. B. keretbe foglalását tervezte meg) írta le ezt a jegyzetet:

„*Orpheus* egyik alapkompozíciós terve: Madonna-Hagia Sophia »játszadózott«, játékanak tárgya: *Orpheus* alakja, mítosza. Madonna megszerette *Orpheust* és ajándéka: *Orpheus* (a »bolygó keresztény«) *Proteusként* bárki lehet (inkarnálva) a földön. *Orpheus* ezek után töpreng, ki legyen először? Don Carlos nevelője? – ez segítsen a *Dogmák és Démonok* beolvasztásához az utolsó kötetbe! –. Don Carlos nevelője a jövőbe is lát! Ez indokolja, hogy az 1986-os modern világot is látja! Ehhez: mai képes riportlapok!”

A jegyzetekből ítélve arról lehetett szó, hogy ennek a kötetnek főfigurája ugyan Szent *Orpheus* lett volna, aki mesél a patreseknek és a fratreseknek, de semmiképpen sem az életét meséli el, hanem...

talán úgy, ahogy a *Cicero vándoréveiben* a fiatal Cicero valóságos és szürreális élményeit beszéli el Sz. M., itt is, *Orpheus* mintegy szemlélője és résztvevője ama danteszk panorámának, melyet a 20. század különböző aspektusairól történetekbe és elmélkedésekbe akart foglalni.

3.) Miért újra Monteverdi?

Tudjuk, hogy a Sz. O. B.-át annak idején (1937) Monteverdi *Orfeójának* ihletésére kezdte el. Monteverdi többször szerepel az első hat *Orpheus-füzetben* (ő is egyik proteusi átváltozása Sz. M.-nak), de főleg a *Fekete reneszánszban*. Az író határozott terve az volt (az utolsó kötet „befejező” jellegét demonstrálva és az egész mű nagy keretét így megerősítve), hogy felidézze egy 17. századi *Orfeo*-előadás kapcsán az első hat *Orpheus-füzet*

nőalakjait az *Orfeo*-opera nőalakjain át (La Musica, nimfák, Sylvia, La Messaggiera, La Speranza, Proserpina...). Egyesegyedül *Euridiké* nem egy nőalak a sok közül (mint az interjúban elmondotta), hanem maga az *életmű*! Ezért adta ennek a zárókötetnek az *Euridiké nyomában* címet. Az ókori hitregében Euridiké eltűnik az alvilágban, Orpheus pedig utána megy. Micsoda paradoxon: Szentkuthy Miklós életműve úgy tekinthető csak lezárultnak, hogy félbeszakadt? – mivel Euridiké, az életmű eltűnik, elillan, szökik az író elől, Orpheus pedig utána.

Íme egy strófa Monteverdi *Orfeójának* szövegkönyvéből, melyen utolsó heteiben dolgozott Szentkuthy, melynek bizonyos felhasználandó részeit aláhúzta, széljegyzetelte (1988. április):

*Te meghaltál, életem, s én vagyok még?
Te elmentél tőlem,
Hogy vissza sose térj, s én maradok?
Nem, hogyha versemnek van még hatalma,
A mélyek mélyére leszállok érted,
Hogy az Árnyak Királyát kiengesztelve,
Visszahozzalak a csillagokhoz.
S ha a gonosz sors tán meggátol ebben,
Veled maradok, társad a halálban,
Búcsúzom, föld, nap és ég, búcsúzom.*

(Somlyó György fordítása)

Ez aláhúzott strófa mellé írta csupa nagybetűvel, bekeretezve: OPUS MEUM = EURIDIKE.

4.) Hány álarca volt Szent Orpheusnak?

Nem írhatok tartalommutatót a jegyzetekből, mert túlságosan szerteágazóak, egyik terv a másikat időben megsemmisítette, Szentkuthy újat gondolt ki, egy mellékterv idővel főszerepet kapott és fordítva. Márpedig egy lineáris tartalommutatóban mindebből semmit sem tudnék érzékeltetni. A tervek összességének demonstrálásához egy háromdimenziós családfa-jellegű modell kellene (kész képzőművészeti alkotás!), amelyen be tudnám jelölni a jegyzetek egymásból kiágazó elemeit.

Viszont ha az elkészült 108 oldalnyi kézirat könyvalakban megjelenik, akkor appendixként feltétlenül hozzáveszem:

a.) a példaértékű *Orfeo és Heurodis* kelta legendát, mely a tervei között fő helyen szerepel,

b.) novellaterveket, melyeket 5-6 oldalon kidolgozott (Jan van Scorel-, Szent Matild-, Szent Anzgár- s más életrajzok). – Ez a félig-meddig kidolgozott novellaterv a *Prae* óta speciálisan Szentkuthy-műfaj lett, –

c.) és talán a legfontosabb dokumentum az V., befejezetlen kötet (X. rész) szempontjából: a Dialóg Stúdió kezdeményezésére 1986 nyarán forgatott video portré-film (beszélgetőpartner: Réz Pál, rendező: Jeles András). Szentkuthy Miklós – mivel életéről már nem akart beszélni – kizárólag azért fogadta el a portréfilm készítését, hogy összefoglalhassa a készülő V. *Orpheus*-kötet koncepcióját.

Ez csak részben sikerült, mert mint utólag megtudtam, a rendező célja az volt, hogy ilyen-olyan eltérítő kérdésekkel megzavarja az elbeszélés menetét, és így kicsalogassa Szentkuthy-t az álarca mögül. Szentkuthy docilisan kicsalogatható volt, persze újabb és újabb álarcban. Elmondatták vele többek között mindennapjainak apróságait. Sokkoló kérdések megválaszolására is hajlandó volt. Ez a koncepció vitatható a mű következetes bemutatása szempontjából, az eredmény viszont egyértelműen megmutatkozott: egyrészt a készülő utolsó *Orpheus*-kötetről a legteljesebb összegezés mégiscsak ebből a port-

ré-filmből kaptuk, másrészt Szentkuthy Miklósnak megint néhány újabb álarcát ismerjük meg itt és végül is az álarcok összességéből tűnik fel az ő igazi arca (mint ahogy naplójával kapcsolatban figyelmeztetett: 10 oldal elolvasása esetleg a hazugság, szerepjátás benyomását kelti, de 2-300 oldalból pontosan kitűnik a szerző őszinte szándéka).

5.) Karnevál után...

Tudjuk, Szentkuthy Miklós rengeteget foglalkozott maszkokkal, a „farsangi karnevállal” mint élethelyzettel, életérzéssel és lelkiállapottal... ez olyannyira nem nagyképűség, hogy a húshagyókeddnek a hamvazószerdába történő átmenete többszöri témája lett. Ez a téma egyre „kopogóbban” (mint malom a pokolban), egyre erőteljesebb és sürgetőbb látomásként jött elő az *Orpheus* I. részétől (*Széljegyzetek Casanovához*) a *Dogmák és Démonokon át* az *Euridiké nyomában* utolsó *Orpheus*-kötetig.

A Bányai Gábornak adott, drámáról, színházról szóló interjúbán (*Szentkuthy Miklós, író és komédiás*) hosszan beszél erről:

„Az emberiség legkülönbözőbb korszakaiban volt egy törekvés a konvencionális és az ún. rendes élet felrobbantására... nevezhetjük ezt öröktől fogva ki-kitörő *karnevál-ösz-tönnek*... Végeredményben olyan karnevál minden, mint amilyeneket Huizinga a *Herbst des Mittelalters* könyvében leírt. Szaturnália, manierizmus, romantika, velencei karneválok,... mindig az egész közönség együttes öröme, ricsaja volt. Viszont a 20. századvégi *art of unreason* nem kell általában az embereknek!... Goethe csatlakozhatott a romantikához, mert az a nagyközönség által is érthető volt. Thomas Mann vagy csekélységem nem csatlakozhat álavantgárdokhoz, álkarneválokhoz, mert ez már nem karnevál, hanem katzenjammer, fejfájós másnaposság ... a tízes-húszas évek repetíciója.”

Szentkuthy Miklós összes karnevál-leírásaiból jelképpértékűen kitűnik, hogy a húshagyókedd és a hamvazószerda ütközése a mindenkori ember legfontosabb fordulópontjaihoz, lelki váltásaihoz tartozik. A szertelenség után a rendet kívánja, a katzenjammer után a józanságot, a bolondozás után a befelé fordulást, a sátáni negatívum után az isteni pozitívumot, röviden: új életet akar kezdeni, akár vezeklés árán is. Márpedig az *Euridiké nyomában* hamvazószerda hajnalán szakad félbe, a Sátán (igazi arcát megmutató, szédítő) tirádája után, a vezeklés, a böjt indulásakor, egy „új életet kezdek” küszöbén. Mintha az író a jelképes húshagyókedd és a hamvazószerda éjfelén tűnt volna el életünk „hoteléből”. Mintha így kívánta volna, hogy ezen az általa annyiszor, vizionáriusan átélt súlyponton tekinthessünk bele a félbeszakítottság véglegessé válásának mélységeibe? És mintha így mégis befejezett lenne az életmű?

Budapest, 1990. szeptember 18.

Euridiké nyomában

A Szent Orpheus Breviáriumának töredékben maradt X., befejező része

Orpheus élete aranylombos, aranyágas, aranyleveles alkonyán
(édesen zörögnek, csilingelnek Mezopotámiából,
évezredek sweet archeológ távolából a sírokból
felbuggyant olajlevél ékszerek)

...élete nyolcvanadik évének kemény-szűz, hidegfényű, de barkaprémese tavaszán azon gondolkozott, hogyan komponálhatná meg summaképen *Breviáriuma* utolsó volumenjét: vallásról, szerelemről, históriáról és minden Natúrák Natúrájáról, művészetről és véresszárnýú apokalipsziszról, naplószerű, legmindennapibb mindennapokról?

Hajnali négy óra tájban, szokása szerint örökmécs örökforró áhítattal elmondta ágyában, ingtelen gyöngyház fehérségében a *Veni Sancté*-t, utána mosdóházába ment.

Könyvtárszobája volt a hálósobája. A mennyezetről glóbuszos „S”-ágazatos rézcsillár függött. Minden – még Hold-harmatos, Szentlélek-szárnýas Auróra-nyíláskor

(szétnyíló Vénusz-kagylóból Minerva születése?
a kísértő kéjeből az értelem diadala?...)

...igen, minden reggelen emlékezett egy júdeai legendára: mikor a rómaiak elpusztították a jeruzsálemi templomot és se fal, se tető nem maradt, – egy szent lámpa a magasban lebegve tovább égett elpusztíthatatlanul: lángvirágos tündérfa, életfa, arany menóra, ezt látva tért át majdnem zsidó vallásra Bereniké karjaiban a pogány Titus, de mikor Jehova a Lámpát az egekbe felefelte (assumptio...), Titus... meggondolta magát.

Orpheus a mosdóházban megpillantotta testét hulló hó Hold-hamvasságában, ruhátlanul, a padlótól mennyezetig érő tükörben, a Hiúság szirén-csábos, afro-optikás kapujában – így fejezte ki magát, immár végzetes manierista stílusában.

Utolsó vallomásában, végrendeletében, gyónásában, utolsó színészi fellépésében, frivolitásában és hitvallásában – így jelenjék meg? teste iniciálé- és ámenalakjában? Ovidiusi búcsú-metamorfózisában, erotikus rekviem-maskarában?

Emlékezett. Vagy hatvan évvel ezelőtt Rómában, a Palazzo Spadában megrészegítette egy Bellerophónt ábrázoló ifjú képe: a hellenisztikus domborművön az adamita bujabórben álló legifjabb ifjú, az angyal-szárnýas Pegazus-lovag itatja a költészet és művészet szeráf-kancáját vagy kherub-csödörét. A „Hi-Hé-He” (római kamasznaplójában ilyen bolondosan írta le a hímet, heroszt, hetérát)

* Szentkuthy Miklós hagyatékából közreadja, sajtó alá rendezte: Tompa Mária. A szerkesztés, sajtó alá rendezés munkája az MTA-Soros Alapítvány támogatásával készült.

abszolút profilban állott a húszéves római zarándok előtt, mint minden antik szépség olymposi mannequinje.

Hasonlítok rá, gondolta, szívesen elhencegnék ezzel az amor-stiliztikai, Is-ten-ajándéka rokonsággal, de az talán mégiscsak véteknél vétekesebb, kacagás-nál kacagtatóbb, minden ízléstelenségnél is ízléstelenebb bal idea: *ilyen kosztüm-ben* kezdeni a „Gyónom neked, Mindenható Atyám” kezdetű *ave atque valé-t*.

Maria Montemedale emlegette sokszor egy párisi emlékét. Valaki egyszer melankólikus iróniával és humoros szeretettel mondá neki – „il faut solliciter la mémoire”, az Emlékezetet időnként jól meg kell csiklandozni, hogy értékes darabok bukkanjanak elő a lélek mélyjárataiból.

Hát Orpheus most megcsiklandozta, sarkantyúzta a Pegazus ló-angyalt, hogy a római Palazzo Spadából a párisi Louvre-ba repüljön vele.

Sokan voltak Orpheus szerzetestársai és noviciusai közül, akik azzal vádolták és gúnyolták, hogy „Orphi, Orphi, Orpheum, *nem* élet, csak *múzeum*”. Orpheus persze mosolygott ezen, egyrészt azért, mert a Múzeumok Tárgyai (nagy betűket aztán igazán megérdemelnek) olyan szenvedélyes, lávás, tűzesős, aranyesős Dionüosz-szüretelős életet váltottak ki életében és művében, hogy a hírhedt-hitelesített vitálisok és vitalisták girhes kísértetek mellette, még szellemtelen szellemüknek is mankóra van szüksége. Másrészt mosolygott, mert a *Breviárium*-ot kísérő Titkos Appendix a kötelező hét pecséttel: a *Napló*

(a Legszenőbb Indiszkrécio, a Marriage of Heaven and Hell, az ég és pokol házassága, alliance-a és mésalliance-a...)

a legvalóságosabb életbe való alámerülésnek olyan utazási regénye, amit csak Noé bárkájának *fenekén* olvashatunk, egy középkori héber legenda szerint: ott a zöžönbe süllyedt világ *minden* lénye, ténye vakító világossággal le vagy on írva.

Pegazusom, abrakolj, abrakolj!

(cukrot is kapsz kedves párisi kislányoktól, akiket a gondos szülők megtanítottak: *lapos* tenyéren kell nyújtani a csemegét, nehogy megharapják nefelejcs-kicsi tenyerüket...)

így kezdte most Orpheus, aztán így folytatta:

egy Louvre-beli domborművön Homéros ül fel ágyán: antik meztelenség és antik redőzet-ábrázolás, ez a két dolog valahogy traumatikusan belevésődött agyamba. A test mintha örökké a pogány antikvitást jelentené. A redőzet már (izgató előkép módján) a középkori gótika fantasztikus ezer-szűrös, ezer-szögletes szoknyái, madonnák bársony-bordái felé vezet el engem. Homéros ezen a domborművön nem a „misztikus vak-vizionárius”, nem! szinte előkelő görög vagy római szenátor, esetleg tökéletes lelki harmóniában végrendelkező grand-seigneur.

Az ágy lábánál áll

(áll? lebeg? táncol? térdepelni óhajt?
ő maga is szellő az Olymposról, repül
frissen, akár Gábiel a Madonnához Szentlélek-
felhők vihar-hajóján...)

az ágy lábánál áll Kalliopé, a múzsák királynője, Apolló parnasszusi „jobbkeze” és? – nyújtja az ágyán felülő Homérosnak a táblákat, melyekre majd műveit írni fogja.

Ez! Ez! Ez az illendő, igaz és mindent előre eláruló invokációs szcena nekem! – kiáltott fel fényesen, monstranciásan, világító párisi emlékének hatására, varázsa Orpheus.

Bizonyára szokásos túlzással mondom: a dombormű felső jobb oldalán, vak vakolatlan semmi-háttérben, göcsörtös, bütykös, csonkos, ferde fatörzs, ennek leegyszerűsített lombja lebeg Homéros feje fölött: glória, baldachin és vegetáció.

Múzeum? Múzeum? hiszen ennek láttán a Természet minden titka, csodája, összejtje és túlvirága szórja a szinte gyilkos mohóságú és telhetetlenségű kérdések villámain a hallgatag Isten felé!

Hiszen az ehhez a fához hasonló, félelmetesen simplicissimus, „formula-metaforához” közelítő Paradicsomi Fára gondolok

(a veronai Szent Zéno templom kapuján, Ádám és
Éva kiűzetése az Éden kertjéből: egy-egy
cspasz ág, egy-egy szív alakú tulipán-
lelkületű falevél)

és: végső leszámolásra készülök, a 20. század végén az úgynevezett „legprimitívebb művészet és naturalista fotó-művészet” részegeskedő mérlegét billegetve, magam táncoló vágyait ítélkezőleg boncolva. Múzeum? Hiszen vérrel, spermával, tobozmiriggyel dolgozom a legaktuálisabb história tébolyultan tologatott kulisszáinak denevér-szárny árnyékában!

Orpheus kifújta magát. Szeme az íróasztalán heverő középkori papagáj-miniatűr arany-iniciálás kódexek egyikére esett, mozdulatlanul lebegő albatrosz-szárnyakkal messze szétterülve, sóhajok kormánylapátjai: az egész középkor.

Ha elkezdeném a *Breviárium* utolsó kötetét, tán mégsem Hellász mondáival kellene könyörgést kántálnom

(Placidus fráter csip-csup alliterációi
zsoltár-parafrázisaiban...)

hanem? ...elvégre noblesse oblige, a szentségre való művészi törekvés, a művészet egyházi rendű megszentelése: valahogy az oltár lépcsőíhez és csók-harmatos, csók-izzadt ereklyéihez vonzott egy életen át, tehát most, a mű vagy talán az egész élet végén, a „dekorum”, vagyis a liturgikus illendőség, illemtan kötelez, a középkor ünnepélyes meghívására, búcsúlakomára.

Persze Hellásztól nem valami könnyed szitakötő piruettel vagyon szökhethetnem, éppen Kalliopé miatt nem. Mert? A mítosz tanítása szerint Kalliopé *édesanyja* vala Orpheusnak.

A kolostor közelében túlvilágian szép rhododendron park terült el: vaj- és viaszszínű óriások, halott viasz Madonnák arca-bőre, messze kilövelő csigaszarv-porzókkal, – véresek, húsosak, buborékosan duzzadtak, vágóhidak és anyaméh állati mártír-világa, a porzók szemtelenül szikrázó szökőkútjának végén fekete mákszemek – és egészen fiatal szél-hajlékony, nád-törékeny ritka-ágakon egy-egy csillagvirág, szinte Vénusz ajkára serkent nyálcsepp, szendetréfás hajnali, huncut mitugrászok, csiripelések. De a prozók! porzók! – itt is „távugró” korál- vagy üvegnyilak. És Nagymanierista Orpheus

(„tán már nem soká láttok: levedlem én
mindörökre ezt a stilisztikai stílustalan

Marino-maskarámat” – szinte jézusi hangsúly-
lyal mondá)

Orpheus a kertre kitekintve, ovidiusi képzelődéssel Kalliopé-anyját ilyen rhododendronnak látta: teste legszebb floreál florida florentia, a virág torkából, méhéből villámlik ki – kalandor porzóként, bunkós bibeként – édes gyermeke, Orpheus.

Agyó, Kalliopé! – azzal elkezdte a középkori kódexet lapozni, bár az „agyó!” langyosan permetező őszi esőjéből, bizony mi tagadás, a tarka pergamenekre is hullott.

Mindjárt a második vagy harmadik oldalon: Nagy Szent Gergely pápát látta püspöki ornátusban, fülét szinte marja, csípi a Szentlélek Galambja, ihletése tán kegyetlenebb a Prometheus máját marcangoló dögkeselyűnél. Trónusa bizarr fantasztikum. Éjjel-nappal színházi rendező (Bakst! Bakst!) Orpheust most éppen, nem először ezek a legbolondosabb, leglehetőlenebb, irreálisokban részesgedő architektúrák vonzották. Ha, ha! ha!... véletlenül, de valóban elkezdéné az utolsó *Breviáriumot*...

(beszélgetés? prédikáció? testamentáris
episztóla? könyv? angyalok memóriájára bízott
monológ? Beato Angelicóra vagy Chagallra bízott
képsorozat alakjában?)

ha el-elkezdegetné nyugalomba vonult komédiás pasziánsza időtöltéseképpen: nem volna-é édes kis trükköske: ő, Orpheus, a „mű” elején Szent Gergely pápa módjára ül farsangi baldachinja alatt és, mint az előtte heverő miniatúrán, diktál a patres et fratres valamelyikének?

A székek, a dísztetők, a trónus-oszlopok és lépcsős zsámolyok, az építészet: a perspektíva, a torzítás és torzulás, színek és alakzatok bolondháza, rikoltozó madárház az állatkertben, geometriák bukfencező víg-csödjé, kulisszák földrengéskor. Agyoncifrázott, rojtos, tarajos, lángnyelv-öltögető gótikus tornyok, váratlan (igen!) „Bauhaus”-kubizmus, olasz és német városok ablakai, kapui, háztetői, aggályos topográfiai realitással vagy a vurstli görbetükrében. A Jeruzsálembe számárháton érkező Jézust a zsidók – Sainte-Chapelle karikatúrájának ható – csámpás fiamma-flamboyant szentségtartóban fogadják. A római császár perzsa nyaraló sátorból, operai függönnyel körülvelt páholyból nézi – a Vénsznál meztelenebb, franciskánus frizurás – Szent Lőrincet a rácson.

Orpheus erről az építészeti zsbivásárról, pontosabban a keletkezéséről méztől áradó legendát olvasott.

Johanna Papissa, a Nőpápa egy alkalommal látogatást tett egy apácakolostorban. Az apácák éppen zsolozsmáztak, égi-kék himnuszokat énekeltek, fehér ruhák, fehér lelkek, fehér kottalapok, gyertyák, orgonák, oltárterítők. A Papissa elolvadt a gyönyörűségtől. De! De! Mikor az apácák felkeltek a mágnes-patkó U-alakban elhelyezett kóruszskékekről, a Papissát babonás düh, félelem, kárhózzattól rettegés, szadista bosszúvágy kerítette hatalmába. Ugyan miért? Mert a Papissa *teherben* volt egyik (vagy másik?) szeretőjétől, a faragott kóruszskékek támláin pedig az Egyház összes szent szűzei voltak ábrázolva, az első vértanútól egészen Johanna koráig, a leggazdagabb, legzsúfoltabb, legszínpadiasabb, buja-barokk stílusban.

A Papissa úgy érezte, mintha ezek a faragott szűzek mind őt, őt, Johannát vádolnák fennszóval – és hogy rögtön elárulnak mindent az apácáknak az ő terhességéről, nővoltáról.

Johanna üvöltött, toporzékolt, az üvegablakok zörögtek, az örökmécses tancolt, a gyertyák lángjai lehasaltak, mint róka a csapdában. Johanna a kóruszékek „elvetemült” és „kéjelgően világias” díszességét átkozta, azonnal ácsokat, asztalosokat hivatott, – ezek fűrészszel, baltával, máglyalánggal a székeket elpusztították, Johanna pedig az apácákat a Vatikánba hívatta „lelkigyakorlatra”. Egy hét múlva jelenjenek meg bűnbánó vezeklő rongyokban és! – mindegyik egy-egy közönséges konyhai hokkedlit hozzon magával: négy láb, tetején négy-szögletes deszka.

Johanna Papissa a vezeklő apácákat, kezükben a hokkedlikkel, a pápai trónteremben, pápai trónusán fogadta. A terem végtelen hosszában egy csoport balra, másik csoport jobbra, a hokkedlikben foglalt helyet, ad audiendum verbum Petri, Szent Péter szavának meghallgatására. Annyit az apácák megengedtek maguknak, hogy a legprimitívebb hokkedliket – pirosra, kékre, cinóberre, kobaltra és kárminra mázolták: ez talán mégsem lesz sátáni, gomorrhai barokknak minősítve.

A Papissa elfoglalta helyét (barokkabb barokk persze nem volt széles e világ) és elkezdte íratlan-írdatlan szép enciklikáját a beesett arcú apácáknak szavalni.

Az Orpheus által olvasott pedáns-precíz legenda ehelyütt két dologra hívja fel a figyelmet. Az egyik: a Papissa kosztümje. A másik: a Papissa órült prófétához hasonlítható indulatossága.

A kosztüm? Ostia szent érseke, éhínség idején, a templom minden egyházi kincsét eladta, hogy a pénzen a szegényeket kenyérhez, húshoz, borhoz juttathassa. Egy ékszer-kiütéses, arany miseruha ily módon egy híres római színésznő birtokába került, aki (akkoriban éppen ez volt a divat az Örök Városban) strip-tease száma alkalmából ezt használta kabaré-vetkőzéséhez.

Johanna Papissa erről a legköznapiabb színházi eseményről tudomást szerzett, majd (nincs szebb a logikánál és a következetességnél) – Ostia püspökét „kiátkozta” és száműzte, mivel a szegények *félreértett* érdekében elárverezte Ostia dómjának egyházi kincseit. Ugyanekkor a színésznőtől mázsás tallérokért megvásárolta a miseruhát, a színésznőt öltözőjében megnyugtatta, hogy örök üdvössége biztosítva van, hiszen a legszentebb, szentséges-szentelményes miseruhában, arany kazulában lépett fel, csupán legszerényebb megélhetésének áldozatos biztosítására.

A prófétai indulatosság? Johanna egy cicerói körmondat legkerekesebb részénél balkezével trónusszéke bal karfájára csapott

(az eleuziszi misztériumokban ostorral csaptak
így a beavatási lesbo-sado szertartások
alkalmával a flagello-masturbo-mártírkodó
lányok hátára, – Pompéi villájának vörös falain
a szcénát minden római szentévi zárandok
láthatta)

szóval Johanna Izaiás és Ezekiél-erővel a bal karfára csapott, – mire a pápai trónus roncsokban, romokban összedőlt és az iszonyatos sokk hatására, Johanna a földön a dekorációk kazal-katafalkja alatt *abortált*.

A miseruha kosztüm kettéhasad, mint túlérétt gyümölcs, vagy a Templom zsidó kárpitja a kereszthalál pillanatában, és Johanna obszcén „apart” méhéből, abortált gyermekként, vörös varangyos béka ugrik-totytan a vatikáni suvikszolt parkettára: máris, potty-lotty, plitty-platty, hízottan és béka-basedowosan „szalad” az apácák jobb és bal hokkedli-sorai között, egyenesen középen.

Az apácák sikítanak, visítanak, őrjöngenek és imádkoznak (a balga szűzek, akik eszelősen harangoznak üres olajlámpájukkal). Mindahányan vannak, felkapják mindahány tulipiros és hupikék hokkedlijüket: dobják, hányják, verik, csapják a szortyog-hortyog varangyos békára, – a Sátán! a Sátán! – próbálják agyonütni. Sikerral vagy hiába?

Őszintén szólva a finishre Orpheus már régóta nem emlékezett, – őt egyetlen dolog érdekelte: a középkori kódexlapokon és freskó-falakon látható *bolond*, „rumpel-kammer” építészet eredete. Az eredet pedig ez: a citromsárgára, dinynezőld négy lábú hokkedlik egymásra dobálva, máglyának vagy stráfkocsin hurcolkodásra szánva, rossz gyerekek gyermekkuckójában így állnak tótágast az öltöztető-babák, – Bellmer ezerfelé szétcsavarható, összesrófolható pornosjátéka, Taddeo Gaddiék szétcsavarható és összesrófolható perspektíva-játéka.

No már most a terv: a búcsúlevél, gyónás, farce-végrendelet vagy operabál enciklika kezdéséhez, egy ötödik és egyben utolsó *Breviárium* elindításához – egyelőre, minden változtatás jogát kolostori kánonunk szerint fenntartva, – a terv így alakulhatna:

Orpheus egy ilyen perspektíva-kártyavár torony-trónszékén üldögélve elalszik és – ahogy jómodorú, illemtudásra, tisztességre nevelt epikumokban ősi szokás – lanttal és galambdomborokat „lehelő”, áttetsző chithónban meglátogatja egy Múzsza...

(felhőkön, holdsarlókon, angyaltestekből
font rózsaszínű fészekben aláereszkedik Szűz
Mária, Blaue Blume Immaculata, Hermann Hesse
„Glasperlenspiel” szentolvasójával)

Ha éppen Vergilius lenne Orpheus vendége, tarka székének lábánál, bizonyára nem Dante-korabeli, varázsló és próféta-trionfo szerepében tenné ezt, hanem a 20. század egzisztencialista hangulatához simulékonyan alkalmazkodva, Hermann Broch „Tod des Vergil” előírásai szerint.

És Hermés? Ehhez mit szólnának patres et fratres? Jómagam „kényes ízléséről” nem is beszélve... Hermés: szárnyas lábakkal, szívlevelű, pehelykönnyű aranyfüst koszorúval (sportdíjaktól, glóriákon át töviskoszorúig), karjában a gyermek Dionüosz him-madonna jézuskája, Rafaél arkangyal Tóbiása. Ez a *select* látomás abból a szempontból egészen indokolt volna, miszerint Orpheus lelkében még nyolcvanéves korában is, rengeteg nem csupán zöldrügy, zöldtoboz kamaszkor virágzik, hanem kisgyerekkori termékeny emlék, a Freud-partitúrától egyetlen hangjeggyel vagy félreveréssel eltérve.

No és! No és! Ha valami *nem* titok, hát egy dolog bizonyára nem az – a *Breviárium* köldöke: Orfeo! Orfeo! Monteverdi Claudio! És a legszebb Hermés-szobrocska, égetett agyag, Tanagrából: mezítelen efébosz, vágyalabástrom, karcsú ezüstnyár Hermés egy búsuló, könnyező hölgyet Kháron alvilági csónakjába kísér, csábít és ajánl: „lehetek-e közelebb másik-én Claudiómhoz – kérdé magár-

ban tervein töprengő Orpheus – mint a parti, sűrű pálmák közül a Hölgy felé törleszkedő Hermés a Kháron-ábrán?

A Szentlélekről, mint Alfa Ihletőről gondolkoztam – szövegezte tovább terveit Orpheus-Orfeo – mikor a Hiszekegyből nem ez a Harmadik, hanem az Első, az Atyaúrsten hajolt le hozzám – ideiglenes? végleges? – terveimben.

Körülöttem lángok, tengerek, fekete viharok, mintha nem is a Mennyekbe pillantottam volna fel, hanem az apokalipszissé vadult Holttenger örvényei fojtogatnának, testem meztelen, minden izmom a hellenisztikus szobrászat kéjidomai szerint erősz-feszültségre modellálva, hátrafele hajlom, lapockám lehetne lombhullás, szemérmem hajóorrán kitolt önkínálás, két karom széttárva, Krisztusnál krisztusabb kereszttelen keresztrefeszülés, az Atyaúrsten fölém hajol, átölel, rámtapad, én a tékozló fiú, Ő a megbocsátó apa, a Lélek egyesül Istennel, a katolikus, dogmatikai üdvözülés és az itt csak elhallgatható legger-verzebb paráznság...

Orpheusnak William Blake illusztrációja jutott eszébe, a *Jerusalem* költeményéhez (1804-20). Gondolta: egyelőre kitart Blake mellett – ameddig ennél is jobb nem akad –, legyen ő az, mint Danténak Vergilius, vagy másoknak Mária, Múza, Hermés, küönyörgött égi Ész.

Ha meg így van, akkor a „Marriage of Heaven and Hell” gyermeke, az Ég és Pokol kopulációjának angyali ördögfattyá effélét proponálhatna kompozíciós gondokkal küzdő Orpheusnak:

– Édes fiam, mielőtt zárókóként megfaragnád, kikalapálnád a *Breviárium* tizedik küklopsz-kövét, igen-igen szívélyes, mondhatnám majdnem művészi gesztus volna részedről, ha – e legutolsó stációd előtt elmondanád az előző stációk genetikáját, születésük körülményeit és – mivel azon időkben örökké Claudio Monteverdi volt a legforróbb, legtajtékzóbb forrás, az *Orfeo*-opera zenéje – mit szólnál, kedves fiam, ha az ötödik *Breviárium*-stáció legkezdetén, nyitányként egy *Orfeo*-előadás tanúi lennének minden patres és minden fratres?

Mégpedig *szabadtéri* előadás lenne.

Monteverdi idejében hatalmas hercegek kedvtelése volt: óriási parkokban római romokat, szobrokat, torzókat, megszakadt akveduktokat és medúza-hajú, szerteguruló oszlopfőket, amfiteátrum lépcsőket és szenátor-székeket, sűrű bokrok ibolyakék, feketezöld rejtett mélyén pornos falfestmény-töredékeket helyeztek el. Ciprusok, pineák, pálmák és akácok váltakoznak kloáka-alagutakból megmaradt, diadalívekhez hasonló boltozatbordákkal.

Örök refrén? Édes variációk? vakfal repetíciók? – Orpheust mágikusan és magnetikusan bűvölték a hajsza-törzsű, árvalány-ágú szilfid-szellő mozdulatú fák, ritka, egymástól vonalas, pikkelyes apró leveleikkel – ilyenek bőségben integettek (Raffaello-hátterek?), kövek közül is kinőve a „szabadtéri” Visconti vagy Gonzaga-színpadon.

Magedyn! Dymagd! Gigi! – reggel négykor, auróra-hűvösségben, zöld és ezüst felhők szivárvány-üveg hátterével, bikiniben, szőkeségben, Pegazus-lehellet áttetsző meztelenségedben fészülködtél, laureata Loreley, egyet-egyet szisz-szentél, hangok fehér-ribizli bogyói...

(Marino költő jelen! sugdos nekem a színfalak mögül! közönségem fele füttyül, fele tapsol...),

igen, szisszentél, mikor a fehér fésű valahol beleakadt hajad zuhogó gubancába, néha megmutattad nekem: hajadtól távol Tintoretto-Zsuzsanna fésűd milyen elektromos lett, hogy vonzotta szálinként (mint szétfejtett arany pókháló) bőségszaru korona-koszorúd pazar kincseit.

A terasz nyugati falát repkény, folyondár, vadszőlő borította, piros és zöld, sárga és téglaszín levélpillangók. A keleti falon hajnalkák Bernadette naivhitű, fehér-torkú, kék-ajakú trombitái, tölcsérei: imák, mosolyok, szűziesen tárulkozó, hús harmattal ékesített madonna-köldökök.

És a Monteverdi-Gonzaga Park bodza-rajzolatú és repkénytollazatú, alga-só-vány fáinak meg Orpheus terasz vadszőlő-leveleinek apoteózisa?...

Magedyn hosszú, kígyózó indákat szedett le a falról

(tapadásuk mily fantasztikusan erős! Natura:
natura est... Kéjek arany keresztelő kútjában
biologizáltunk, botanizáltunk tudományosan,
bővebben, mint égő avar illatában füstölgő
Vénuszdombok sűrűje...)

a leszedett leveles, folyva-folyó, Éva-kígyó indákat teste köré csavarta, x-ekben és ypszilonokban, egy ezüst prém téli sapkából pillanatok alatt parókat fabrikált, aranyhajnal, aranybizánc hajából Holdfény lett, a paróka Mozart világába „gurított” bennünket, de a nagyvilági divathóbortok is vonzó örvényükbe hívtak, Magedyn „végtelen” heverőjéről fellibbent, túsarkú, fekete lakkcipőt húzott, az egyetlen gyertyalámpától szinte gyújtópont erejű fények gyulladtak a cipőn

(az ilyesmit holland vagy spanyol csend-
életfestők egyetlen fehér packával sötétzöld
palackokon remekül tudják érzékeltetni).

És az azúr Méditerranée egekkel – és bennük úszó hattyú-fellegekkel – kupolázott kert-színház tornyos gyász-ciprusai? Az ócskapiacra vagy garden-party kelléktárába került félszegűsző diadalívek, császári mell- és lovasszobrok a Mulandóság Watteau-décor panoptikumában?...

Dymagd vidéki, földszintes (biedermeyer tubákos szelence vagy porcelán bonbonnière) nyaralójának kertjében, az egyik ablak közelében, telivér tűzbika fene nyáron, a magas tujafa árnyékában olvastam Cola di Rienzo legkomikusabb históriáját. Dymagd valahol szobáiban szorgoskodott és időnként gyönyörű, halványzöld, felhős-zöld üveg pohárban pálinkát nyújtott nekem, a párkányon kihajolva, melle két alpesi rózsája rányomódott a párkányra, hűsítette. Játsoztunk: a pálinka-adagokat nem adta ingyen. A páratlan számú juttatásoknál valami nagyon fertelmes-röhögetető részletet kellett mesélnem Rienzo „politikai” bajazzo életéből...

(Dymagd szoba felé néző feneke egy magasan
álló tükörben, két selyemfehér, bársonyme-
leg olajbogyóként világított énfelém, a sötét
„ciprus”-sötétbe),

a páros pálinka-juttatásoknál pedig valami cseresznyepaprikaként csípős erotikus epizódot.

Így aztán besodródottunk, Rienzo úrnak köszönhetőleg, gyáva commediante,

a legkomolyabb történelembölcseleti reflexiókba, a forradalmak természetének vizsgálatába, a forradalmak *utáni*, a győzelem *utáni* idők vizsgálatába, legyen az Spartacus, Lenin és minden elődje meg utódja... Az olasz nép hístériája, hangulatváltásai, fasizmusa és kommunizmusa, Sartre viszonya Sztálin Oroszországhoz, halleluják és abcugok keserédes kontrapunktjai. Hogyan lett a néptribun, puritán forradalmárból cezaromániás playboy Nero császár... Aztán Petrarca költői babérleveleinek parfümjéről és bűdösségéről is csicseregünk.

(Dymagd magánéletében gyakran volt *tündéri*
vagy *őszállati moral insanity* megtestesülése,
de *politikai* témákat és tényeket illetően
vércse-víjjogó abszolút moralista volt!)

Egy *páros* pohár emléke, a Monteverdi giardinetto zenejáték színpadának ciprus- és tuja-árnyékaihoz: Rienzo életrajzában olvastam, hogy ez a teátrális bolond (ha ez volt, miért ne lettek volna hívei?), mikor sikerült Itália sok nagyurát is megszédítenie és kapitóliumi maszlag-respublika maszlag-szenátusába csalogatnia: valami „Szentlélek Lovagja” szertartás szerint meztelenül megfürdött abban a keresztelő vörösmárvány medencében, melyben a szenthagyomány szerint I. Szilveszter pápa fürdette meg Konstantin császárt, hogy leprájából kigyógyítsa. Sajnos a liturgikus, republikánus, unità itáliánus, lovagrendi, templomos vagy csőcselék-rendi, krizmatikus és karizmatikus világbohózat...

(„ez lehetett? ez lehetett?” – faggatott
Dymagd és – a „Szentlélek” szóra felfülvél – az
ablakpárkány bádoggjáról idegesen lekaparta az
odaszáradt galambpiszkot)

vagyis a fürdő körülményeiről: nyilvános? titkos? kik voltak jelen? proletár-tribunissima hitvestársa is?... olvasmányomban semmit sem tudtam meg. Viszont?

Dymagd behívott a kertből...

(néha az ablakon át másztam be, de most
megkerültem a kis rokokó bizsu-kúriát, hogy
lássam a leghófehérebb margaréták sorát a
kerítés mellett),

aztán minden további nélkül – „Rienzo a Ritterbadban” – a kád közepére állított és, tekintettel a kánikulára, szépen körbezuhanyozott. A jelenetet, Haydn szavával élve, „der schönste Hund der Welt”, Miska névre hallgató selyemszórú pulikutyánk bámulta a fürdőszoba küszöbén...

(Doktor Haydn egyébként a fenti adresszátumot
nem éppen kutyákra értette, hanem Anglia
legelőkelőbb hölgyeinek szánta: „die schönste
Dame der Welt” – volt belőlük egy rakás...).

Nekem teljesítenem kellett, tovább és folytonosan, a *páros*-számú pálinka-ajándékhoz kötelező „szerelmes” (godly pornos...) story-ígéretemet a zuhogó zuhany alatt.

Rienzo magát legdémoszibb, démonian ős és örök demokratikusnak, plebs, populus, proletariatus romanus képviselőjének és egymaga-egyszemélyében megtestesítőjének érezte. Kissé furcsa következtetések labirintusa végén, részeg és látomásos és meglehetősen deliriumos *sznobizmussal*: VII. Henrik németró-

mai császár titkos-fattyú fiának képzelte és reklámozta magát, kezdve felesége ágyától itáliai principe-podestáig.

Dante úr babérait sem hagytuk (Orpheus és Dymagd nyári duettje) megtépetlenül, mivelhogy VII. Henrik iránti politikai utópiáit (sem ciprusok, sem túják, sem fehér margaréták, sem hűvös fürdőkádak kellékei között) *nem* éreztük a politikai értelem rekord-teljesítményének.

No de hogyan is ment ez a mystic-röhej sznob VII. Henrik-fattyúság démosz-dandy Rienzo fantaszta fejébe?

Vala egy közismert legenda vagy pletyka: VII. Henrik császár életét egy mérgezett Szentostya oltotta ki, mikor egy Siena közelében fekvő kolostor dominikánus szerzetese az utolsó kenetet adta fel a császárnak.

Rienzo változata?

(és ez volt Orpheus részéről, állva a kádban,
zuhany hús záporában, az erotikus vagy pornos
„adó” Dymagdnak a páros számú pálinkákért)

Rienzo változata? VII. Henrik *nem* mérgezett ostyát kapott, hanem az ostyába belesütött hiper-szuper afrodiziákumot. Az utolsó keneti áldozás után, halálos ágyán szerelmi vágyban őrjöngeni kezdett, ágya, háza, kolostora belsejében, közelében sehol egyetlen nőszemély, csak? – Beatrix-leánya, aki imazsámolyán, Isten legaszketikusabb szentjeként császár-apa örök üdvösségéért imádkozott. Ha a császár-apa, afrodiziás tébolyában nem jut kielégüléshez, nem fog a Szent Kenet hatására felgyógyulni. A zsolozsmázó papság pius piissimus szuggesztíójára: Beatrix elégítette ki apját, és *nem* hiába! – mert VII. Henrik császár ugyan meghalt, de Beatrix (titokban!) megszülte Cola di Rienzót. Regélé a pseudo-plebs, humbug-populus sznob Rienzo. Storymért Dymagdtól, kivételesen, dupla-pálinkát kaptam és...

Csonka oszlopok, repedt szobrok, foghíjas, repkényborostás márványzöllyék egy titkos kabaréból, ívek, oltárok, Mozart *Don Giovanni*-jába kívánczó bálvány vak lovasszobrok, szóval az *Orfeo* temetőkert, mulatókert színpada: Pompei emlékét idézte fel Orpheusban:

1925-ös pápai, jubileumi, teljesbúcsús, szent zarándokutamon, tizenhét éves koromban, Pompeiben is jártam. Sokan a zarándokok közül nem jöttek el a bűnös romvárosba, legfőlőbb azok, akik Isten tűzesős, hamuesős ítéletében akartak gyönyörködni Sodoma és Gomorrha fölött. Néhány rózsafüzéres nénike magyar Dies Irae-t vagy nyálkásan szétklerikalizált bűnbánati zsoldárt énekelt fekete ruhában a romok között, én szinte egyedül maradtam.

Vörös kapualjból egy tíz-tizenkét éves, rongyos, félmeztelen, cigány vagy arab kislány botlott elé, italtól vagy kábítószerrel elködösült szemekkel, képeslapokat kínált és mikor kezéből a legfelsőt kihúztam, alatta *pornos* fényképek voltak, Pompei titkos, gabinetto segreto szobrai, festményei, objets d'art d'aimer. Ezred pillanat alatt diadalmaskodott bennem a pubertás futótüze, kérdeztem a sex-gyűjtemény árát, majdnem megtévelyodtam a gyötrelemtől, mert pár lírából hiányzott, arról nem is beszélve, hogy a szurtos leányzó, ajkát nyalogatva, valami szerelmi búvóhely felé mutogatott, hívogatott, uborkasaláta, bor, parfüm, hűg, izzadság, tán praecox menstruáció illatait árasztva. Most nem az utasok órangyala, Rafaél jött segítségemre, hanem maga a szicíliai Krampusz: az a vérmes, vastag kékharisnya, vastag kéjtárisznya fekete nő keretnélküli szemüvegével, táskájában egy

agyonolvasott Gregorovius (*Wanderjahre in Italien*, zöld! zöld!) kötetével. Szinte mimikrizó teknősbékává lapulva, alakulva, füveket és virágokat gyűjtött az utca-középi, tojás- vagy vekni-alakú kövek tövében (ezeken lépegettek, térdig felhúzott szoknyában a pompeii hölgyek, ha zuhogó zápor árasztotta el az úttestet).

A következő jelenet kurta pillanatok alatt játszódott le: gyilkosan megszorítottam a kis szajhetta csuklóját: várjon! nehogy elrohanjon tőlem, gondolván, hogy nem vásárolok! Odaugrottam a gyanútlan virágszedő nőhöz (Rómában én kalauzoltam a San Clementében), minden magyarázat nélkül, mint egy legrutinosabb briganti, tíz vagy száz lírát kértem, pénzt-vagy-életet stílusban, a nő először azt hitte, hogy le akarom teperni, mert „gabinetto segreto” izgalmam félreismerhetetlen jelét látta „piké” nyári nadrágomon, a pénzt szinte kitéptem a kezéből, lopott salátalevelek, a kislány kezébe nyomtam... akit mintha a föld nyelt volna el, az Ördög kénköve! Én azonnal, deliriumos kártyajátékosként, a képeket néztem, ujjaimmal hadarva, de mikor az én sznob gregoroviánám mellém lépett souvenir-csokrával, a sex-képek fölé egy szolid képeslapot tapasztottam... vörös lángok és koromfekete felhők törtek ki a Vezuvból.

Mondhatnám pár órája nyertem el, szent zarándok, Rómában a teljes búcsút, a legszentebb, legfehérebb kegyelmi állapotban voltam és most? Mindent, de mindent tönkretettem! Ha most temetne el a Vezuv finom hamuesője, az örök kárhozatra vettetném! Mikor Cola di Rienzót menyasszonya legvégső kacérsága minden trükkös arzenáljával észvesztésig felizgatta, de utána szentelt vízzel keresztet vetve magára, megugrott, – rienzo ámokfutva dülta a bordélyházakat és a pokol félelmében a gyóntatószékeket. Mikor első nyavalyatörős rohamából magához tért, Isten sújtó kezét érezte karvaly-karmoktól szorongatott szívében.

Ő szerencsétlen, trivialissimo, banalissimo, hülye és siralmas, vakablaknál fölöslegesebben gyötrő és röhögtető pubertas catholica, szakadék: oltár és lupanar, nagyheti tömjén és ópium között.

És ha ez volt a lélektani sablon és klisé-pokol kamaszkoromban, elmondom, patres et fratres, itt kuksolva, feltételelesen és ide-oda tervezgetve az *Orfeo* Park-színpadának képzelt (lehet-e más?) rivalda lámpái között, elmondom a harminc-negyven évvel később rámvilágló megoldást, mennyországot, üdvösséget: afféle Trice! Trice! Beatrice! – minden poklok, tisztítókon és mennyeken át világító és tanító szirén és Madonna, Kírké és Ávila, Izolda és Szépheléná bájital, Corpus Christi a Szentostya szűzhő álarcában, Maria Montemedale.

Nyári estén, abban a szobában, ahol anyám „mennybevitele” történt, virágokkal és pillangókkal telefestett fehér porcelánlámpa fényében rose-marie rózsaszín rózsák között, a tárt ablakban látomásosan tornyosodó fenyők, gesztenyék, diófák, jegenyék és felhőlárváiból szilvák hamvának kékszerénységével vetkőződő Hold gratia plenájában elmondtam Maria Montemedálénak negyven év előtti kalandomat, catolico-loyolano Pompeimet.

Maria titokzatos mosollyal, suhanva, fészket-ért madárként, selymesen, fátyolosan, femme fatale, jázmin-illatú annunciáció-szél kiment a szobából (az aranyfonatokkal keretezett ovális barokk tükörben láttam estélyi ruhájának gondola-formájú kivágásában fehéren világító meztelen hátát).

Mikor a vízipálmákkal sűrűn „teleültetett” hallból visszatért: 15. századi firenzei, színes majolika-tál volt kezében, tönkrement párisi bankár még jobban

tönkrement özvegyétől vette (ezt gyorsan hadarta, a zárójelbe szorított szavakat alig értettem, de Hölgyem a prózai részen azonnal túl akart jutni).

Nézem a belsejére festett, élénk miniatúrára emlékeztető, üvegablak-színekben izzó, égő képet: Krisztus mennybemenetele? Szűz Mária mennybevitale? Vénusz születése? Éva teremtése? A csillagok kalendáriumából a Szűz? Angyalok vagy amorették veszik-e körül? A testet körülmaszó mandorla: gótikus vagy rokokó Szentségmutató? Női szemérem falrafirkált „szabadkőműves” jele? A lebegő test alatt a legszebb virágok, gyümölcsök paradicsomkertjében: az Egekbe emelkedő sokértelmű, kétértelmű, egyértelmű test hódolói, imádói – Grál-lovagok, mókusok és Hubertus szentkeresztes szarvasok, madarak, egyszarvúak. Bíborosok és alázatos minorka-minoriták. Császárok, parasztok, margókat díszítő híres fürdős lányok a cseh Vencel képes Bibliájából. De török szultánok fejére illő turbánokkal Aristotelés és Platon sem hiányzott, a teológia és kánonjog párisi doktorainak kíséretében, tudós könyveiket navarrai Margit Boccaccio és Luther-kedvelő, hol misztikus, hol feslett udvarhölgyei tartják egzaltáltan magasba nyújtott, a rajongói imádattól szinte sikoltó kezeikben a Test felé, mely nekem e legelső vizionárius pillanatban sancto-porno, poetico-logico, ethico-historico magátólérthetőséggel egy volt a majolika-képen lebegő alakkal.

Mennybevitel! Nagyboldogasszony! Assumptio!... Velencében, úgy tudtam, az elmúlt századokban Nagyboldogasszony ünnepét augusztus elsején ülték meg, egy ilyen napon gyűlt össze szűkebb baráti társaság Tiziano palotájában...erkély, Hesperida aranyalma alkony, alabástrom rózsafüzér felhők, fekete hattyú gondolák, gitározó hölgyek madrigál-éneke... – és mikor alkonyatkor a Sóhajok Hídjánál is sápadtabb Hold kacér benedikciójával Szűzanyánk litániájára mentem (Monteverdi! Nimfatáncról vecsernyéig...), egy elhagyott kis téren, cincogó vagy pityergő kis kút közepén, álarokban, parókában, bohóccsuhában, hamisan nyávogó hangszerekkel, trágár mozdulatokkal egy kis csoport körül-táncolta a csiripelő kút közepén álló antik Bacchus-szobrot. Tudós barátomtól tudtam meg másnap, hogy vagy másfélévezredes hagyományról van szó, a régi rómaiak (szerinte) augusztus elsején (a derék velenceiek most 15-re tették) tartották Bacchus ünnepét.

A litánia mormolása tengerparti lapos hullámok ritmusára emlékeztetett, közben a Tiziano-alkonyat rózsaszírom-hullására gondoltam: mintha így hulltak volna le Szűz Máriáról sírban viselt ruhái (hogy spanyol szoborfestők végtelen, uszályos fehér palástot varázsoljanak vállaira), ugyanakkor szemem előtt a groteszk *populusque venezianus*... (Bosch bizonyára így festette volna le az egyiptomi borjú-bálványt masturbálva körül-locsoló, hitehagyott zsidókat).

Arra a napra következően, mikor ezt Maria Montemedalénak elregéltem (csókomat imájába, imámat csókjába... Monteverdi nimfatáncról: vecsernyéig!): Hölgyemtől fényképet és levelet hozott a postás.

A fényképen (barátnője készítette Velencében) Maria egy templom kapujához vezető lépcsőn lépdel fölfele, földig érő fekete vagy sötétkék Éj Királynő-palástban, minden titkos notturnók vitorlája, sátora, mise-kazulája – a lépcsők is fenségesek, szinte egymástól élesen elválasztott orgona-fúga *gradus ad Christum* hangjai –, Maria Hamlet-hajjal vagy Primavera-parókéval ünnepélyesen közeledik a kapuhoz, szinte lebeg. Nagyboldogasszony, Nagyszombat Mozart-éjszakája, görög tragédiák kórus-vezetője, a Pokol kapuinak ledöntője, – színésznő, feltámadás

és üdvözlés Sarah Bernardja, Duse Eleonórája. Pózos meztelenkedést sugallnak a redőzetek, minden teológiai magasságok felé szegi fel fejét, mintha már a visio beatifica birtokosa volna, – közben a legdivatosabb mannequin (Elle! Madame! Vogue! Az én soha nem múló *Prae*-időim). Magas kúpmetszet árnyéka integetve imbolyog a templom-kaput koszorúzó domborműveken, gótikus szörnyek, fonatok, pávafarkok kígyószájából, a kódex-illusztrációk párzó kentaurjai, gordiusi ölelkező hurkok: ölelkezéseinket megörökítő „Irish Iniciálék”.

Levelében megírta: szentáldozásra ment a templomba és először érezte azt a harmonia coelestist, mely nem ismeri a testi szerelem és a spirituális szeretet közötti különbséget (vagy mégis...?) – a tizedik vagy tizenegyedik századi szekvenciát idézte az Égi Bárány és a széptestű szűzek nászáról, „amikor Krisztus elhagyja ágyukat, őrangyalok zárják el azt, hogy parázñaság *ne* szennyezze be... az ágyakban velük alszik Krisztus, boldog álom, álmát az ő keblükön alussza, fekhelyét mellük közt készíti, mert szűz született Szűzanyától s mindenekelőtt a szűz ölet keresi, nyugodt álma van az ő ölükben, somnus illi placidus in capum sinibus, mert *semmi sem* mocskolja be!”

Előbb már – még nem legtökéletesebb büntudatlanságban – odaírta zárójelben: „vagy mégis...?” és a levél végén, gyermekláncfű bóbítáját úzó fuvallatként ez állt: „vajjon Úrnapján, az Oltáriszentséget ünneplő ezervirágos körmenetben merném ezt – Veled – énekelni?”

Válaszképpen pompás frankfurti reprodukcióban...

(múzeum? múzeum?... csak éppen Eros ős-állati, ős-sejti, biológiai végzetéről, örök-variábilis tobzódó polifóniájáról és a Tridenti Zsinat Oltáriszentség-dogmatikájáról van némi purparlénk, csontunk velejéből is tébolyító parazsat varázsolvá kolostorunk társalgójában!)

válaszképpen tehát Úrnapjára: Raffaello *Oltáriszentség Imádása* (logikával és misztikával) freskójának *vázlatát*, rajzát küldtem Mariának. Itt szentek, püspökök, próféták, hittudósok, extatikák és remeték, pápák és könyvmoly „apokrifák” kivétel nélkül *tök meztelenek!* Egy filozóf: Alkibiádes selyemfiúként riszálja tomporát. Egy spirituális félszektáriánus: Apollóként kapkod, vágytól fuldokolva, ruhátlan Falomb-Dafné felé. Szigorú szövegbúvárok, afféle erasmisták: pompás tipográfiájú ősnymtatványaikkal, vesszejüknek készítenek a Krédólapokból provokatív tálcát. És az Átlényegülés élet-halál, Egyház-élet, Egyház-halál témáját – Akvinói kerekasztal konferencián minden vitát lezáróan – megtárgyaló, leghiggadtabb, legjózanabb Doktorok: ezen az „akt-szüret” képen mintha baccháns-nők volnának, akik sex és gyilkos vérszomj részegségben, örületben tépnék szét saját anyjukat, fiaikat, akik nem hívei a Bacchus-kultusznak.

(Mondanom sem kell: Mária – minden *azonosulása* mellett velem és az esetleg blaszfémiát súroló témával – napnál világosabban látta Raffaello nyakába akasztott porno-szomjas idegátok manierista túlzásaimat).

(Folytatjuk)

A fehér bölény

1.

*Fehér bölény csatangol a tájon
nyomában kifordított csontok föltépett
verőerek
bömböl és futtában fröcsköli szét ondóját a földön
búzlík a hajnal tőle a hajnalunk
Mit vétettem Uram? hogy itt fekszem
széttiportan az éjszakában kimeredt szemmel
orromban a búzével már mindörökre
Karácsonytalan hidegben kitépett karú
gyermekek táncolnak el tőlem*

2.

*Felriadtam
Az idő hajnal felé járt
szobámig felhallatszott a fehér bölény
lihegése fájt mint néha nyilallt és támadott
Feküdtem fejemen paplan párna
nyöszörögtem verejtékben ázva a koszízú
derengésben
agyamon lucskos fehérnemű loccsant
rázkódtam emlékeimmal ébren megalázva
emlékeimmal holtan
És ordított már a búzös állat
pofája ágyéka habzott – bagzott az elvadult
állat bagzott bagzott
Reggel a fény lekaszált nyakamról a fejem
Egyedül voltam és motyogtam gyámoltalan
»emlékezem ! jaj, emlékezem«*

3.

*A bölény hátulról támadt
nem érezhettem a szagát: szembe fújt a
szél
Zuhantamban elsuhanó arcot láttam
s az állat sötétén lóduló fegyverét
Azután semmi
Ugyanott ébredtem csak máshol
Távolabb fehér kesztyűs pincérek fejték
a bölény fölös spermáját ezüst tálba
Semmi sem volt már épem
s az asszony sem volt többé a képen
mit bevert szemem az agyamra vert
Csak annyit akartam valaki megtörüljön
mások lucskától voltam mocskos akkor
Hajókürtöt hallottam »ez tán a tenger«
De csak vadászok és
kopók nyalják fel kövekről a vért
A három pincér egyszerre emeli le
undoromról a fényes fedőket
»ez tán a tenger« nem volt időm
elbúcsúzni sem tőled*

4.

*Ma már a tükrömet is összetörte
a bölény
Vihogott hogy elvette tőlem az arcom látványát is
A hús lanyhuló kötegeit nézhettem még utoljára
s a szemgolyók helyén a véres üregeket
A férgeket csak később hogy már sikoltani
se ---
»Vágyaim tőlem már visszavegyétek!«
Kis szarkupacotokat mással tapostassátok szét
legalább*

5.

*Mióta itt él a fehér bölény
én nem élhetek itt
Elvette mindenemet és megalázott*

»Ne sírj kis szerencsétlen mindez nem igaz«
A sarokból figyelem magamat azóta
számból kilógnak a drótok
beleim meztelen köveken tekergőznek
nem nyitja rám az ajtót senki
társam nincs a hírek elkerülnek
a falból néha előjönnek a férgek
plafonról az árnyak leválnak
életem legjobb vacsoráján saját húsomat
zabálom

6.

Emlékem mint a napraforgók alkonyatba
hajlik
A bölény ma nyugodni hagyott csak
gonoszán hevert és figyelt vörös szemével
Próbáltam összerakni magam – már semmi
semmihez nem passzol bennem vettem riadtan
észre
Vissza kéne kúszni vérző hassal az enyéimhez
de kik ők ha nem azok akik voltak
Ismerős nőt látok dús ölében fekete ragyogás
mozdulnék hozzá tönkreverten
de már duzzadt herékkel nedves remegő
falloszával fölötte ágaskodik az állat

7.

Ez a dög megint a szobámban járt
mikor nem voltam itthon
Most is érzem bűzét agresszív ondószagát
volt itt és itthagya a szagait mindenütt
a földön is hever egy összerágott
kéziratom az íróasztalon száradó trágya
lepedőmön sárnyomok és szőrök szőrök
A párnám ragad a nyálától lifeg széjjeltépvé
pálinkám szétlocsolva az üveg összetörve a földön
s a függönybe is beleégett a rohadt árnya
Átjár rajtam mióta eltiport gyötör
s hogy tovább gyötörhessen még nem öl meg

Jegyzetek az égi és a földi szerelemről

II.

Az európai irodalmakban a szerelemnek két, lényege szerint ellentétes értelmű ábrázolási módja van. A szociális feltételek által meghatározott (Rómeó és Júlia), s ez esetben a szerelem a szociális konfliktusok tárgyaként jelenik meg; és az egyéni létfeltételektől meghatározott (Szókratész és Alkibiádész), s ez esetben a szerelem az alkatok konfliktusának tárgyaként jelenik meg.

Mindkét ábrázolási módnak közös és jellegzetes vonása, hogy a szerelmeseknek valamilyen *akadályt* kell legyőzniük ahhoz, hogy a szerelmük *beteljesedhessék*, de akár a körülményekből, akár egyéniségük minemiségéből származzék is az akadály, a beteljesedés lehetősége meg van tagadva tőlük, az akadályt nem sikerülhet elhárítaniok. Amikor akadályoztatásuk a körülmények számlájára írható, akkor a beteljesedés hiánya tragikus jellegű, hiszen másokon áll vagy bukik, amit ők akarnak, és a mások akarata az erősebb. Amikor akadályoztatásuk az egyéniségük különbözőségéből származik, akkor konfliktusuk komikus jellegű, hiszen mit akarhat egymástól két ember, ha ennyire nem egymásnak való.

A szerelmi érzés az európai irodalmakban az akadályelhárítási tevékenység *közegében* jelenik meg. Olyan ez, mintha a szélről beszélnénk. A szelet mindenki érzi, a vak ember is nagyon jól meg tudja különböztetni az orkánt a széltől, de nincsen olyan ember, aki egyetlen egyszer látta volna. A szél a szerelemhez hasonlón, szintén tevékenységének közegében válik láthatóvá, amint mondjuk megborzolja a vizek sima felszínét, hullámokat korbácsol, végigsöpör a füvéken, meghajlítja a fákat és így tovább.

Ha szemléletem tárgyává akarom tenni őket, akkor a figyelmemet el kell fordítanom magáról az érzésről, és a tevékenység közegével kell foglalkoznom, helyesebben a tevékenység közegében megnyilvánuló jelenségeket (például azt, hogy érzem) összefüggésbe kell hoznom mindazzal, ami nem pusztán érzésként van jelen. A szelet érzem az arcomon, vagy ha nincs, akkor nem érzem, de ostobaság lenne ezen az alapon azt állítani róla, hogy egy érzés, és ha nem érzem, akkor nincsen is szél.

A gondolkodás számára persze igen kedvező érzésként fölfogni a szerelmet, hiszen akkor van egy valamim, amin rágódhatok, hogy mi, a szerelmi érzésem, ami ugyan nem tárgy, nem látható, nem megfogható, nem megmérhető se a súlya, se a hossza, nincsenek közölhető adataim róla, s így aztán azt se tudhatom, hogy egyáltalán megosztható lenne-e akár azzal a személlyel is, akire érzéseim szerint vonatkozik, mint ahogy se a belső természetéről, se a származási helyé-

ről se tudhatok semmit, hanem inkább olyan, mintha ennek a kétség nélkül érezhető valaminek tényleg nem lenne se külleme, se belleme, se mélysége, se távlata, se színe, se állaga, és arra ugyan még emlékezni tudok, hogy nem mindig volt érezhető, miként a szelet se érzi akkor az ember, ha nincs, ám amióta van, mégis olyan, mintha mindig is lett volna, habár a levése nem rajtam állna, hanem csak az érzékelése.

Így jutunk arra a következtetésre, hogy a szerelem valami idegen dolog, amely most szerencsésen vagy szerencsétlenül belénk költözött; s ez nem más, mint egy határozatlan mágikus jellegű elképzelés.

Mintha az a fizikai tárgy, amely én vagyok, ez a kellemetlenül önmagára ítélt izomköteg, csupán arra várt volna, hogy legyen, költözzék bele, ám amióta van és benne van, nem tudni mióta, s nem tudni miként van mióta, akárha szunnyadó testem ébredt volna föl, valamitől, ami ugyanakkor nem részem, nem olyan mintha egy tagom lenne, vagy valamilyen eddig ismeretlen belső szervem, hiszen ezek csak akkor adnak önmagukról jelzéseket, amikor valamilyen betegségtől kórosan elváltoztak; a fölkeltezt érzet tehát nem lokalizálható, állandóan változtatja is a helyét, hol itt, hol ott jelentkezik, és mindig más minőségű jelként, olykor tűszúrásnyi pontocska, olykor szétfeszíti a testséma határait és ájulás, vagy borzongássá alakul a hámrétegen; summa summárum sokkal inkább olyan, akárha egészebb lenne, mint a fizikai formám szerint én magam vagyok. Mert nem csak mindenre kisugárzik és mindent átsugároz, s így olyan hatást kelt, mintha fölmentene a fizikai létezésre vonatkozó állapotok és idők hatálya alól, megsejtve az örökkévalóságot, melynek nem lehetnek jelenvaló, elmúlt és elkövetkező részei, hanem ugyanakkor belémvetíti és reám ruházza azokat a dolgokat és tárgyakat, amelyekben megjelenve, hol ezt, hol azt az arcát villantja föl, s miközben egyetlenre irányulok, a fáradhatatlan és kimeríthetetlen sokaság élményében részesít, amit viszont hajlandó leszek a teljességgel azonosítani. Amivel mintha azt mondanám, nem tudok róla sokat, és beszélni se tudhatok róla érzelmes szavakkal, de birtokomba adja és átjárhatóvá teszi mindazt, ami *nem* én vagyok.

Az európai irodalmak erre a lépre mennek. Azokat a tárgyakat nevezik meg, amelyeken a szerelmi érzés valójában áthatol, mondjuk az egyik szerelmes szempontjából beszélnek a másik szerelmesről, vagy mindazokat az összefüggéseket és kapcsolatrendszeret nevezik meg, amelyeket a szerelmesek megérintenek. Az előbbi esetben az alkathoz kötik és az alkatban tárgyasítják, az utóbbi esetben az emberi együttélés szociális normáihoz. Az előbbi esetben esztétikai és etikai szempontból minősítik, az utóbbi esetben a kultúra állapotának történeti szempontjai szerint minősítik. Tárgyválasztásuknak megfelelően nagyon sok mindent elmondanak az alkat mibenlétéről, az emberi alkatok különbözőségéről és az ebből eredő konfliktusok természetéről, avagy azokról a formációkról, amelyekben az emberek elégedetten és elégedetlenül együtt élnek, illetve éppenséggel kérdésessé lesz a pusztá létük és a kérdéseken keresztül támadhatóvá a kultúra egyik vagy másik deklarációja.

Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy ilyenképpen nem a szerelemről, hanem a szerelemnek csupán a közegéről beszélnek, és még csak nem is a szerelmi érzésről, hiszen arról meg úgy beszélnek, mintha tevékenység lenne, tárgy vagy éppen állapot. Az európai irodalmak a szerelmi vágyat, mely természete

szerint kölcsönös, a tudásvágy analógiájaként fogják föl, holott ez természete szerint egyoldalú. Az egyik *wechselseitig bezieht sich auf etwas*, a másik *auf etwas bezieht sich*. A figyelem és a kölcsönös figyelem különbségéről mindenkinek van tapasztalata.

Heisenberg figyeli az atommagot. Kérdés, hogy az atommag figyelné-e Heisenberget, ha ő nem figyelné.

Platón igen érzékletesen elmondja nekünk, hogy milyen tulajdonságaikban különbözik egymástól Szókratész és Alkibiádész alkata, és beszél az egymásra vonatkozó, azonos tulajdonságaikról is. Megtudjuk, hogy a szerelmes embernek a szépség tengerén kell átlábolnia, és akkor a bölcsesség birtokába jut. Ebben a boldogságot és örökkévalóságot biztosító fogalmi hierarchiában Alkibiádésznek nem lesz helye. Holott az volt az állítás, hogy szerelmes, és Szókratész érzéséről se tudunk meg se többet, se kevesebbet, mint ugyanezt a szót. Ha edig ez a szó nem Alkibiádész szépségére vonatkozna, akkor Szókratész bölcsességéhez vezető útjával se tudnánk mit kezdeni.

Nem arról van szó, hogy mindannak, amit Platón elbeszél, a tudás mibenlétének szempontjából ne lenne realitása, hanem arról, hogy amint fogalomként nevezi meg a szerelmet, s igyekszik mindazt leválasztani róla, aminek szükség-szerűen nem kell ehhez a fogalomhoz tartoznia, óhatatlanul egy olyan hierarchiát képez, amelyben Alkibiádész szerelmének külön kell válnia Szókratész szerelmétől, s így mindannak, amit a történetben elbeszél, van ugyan értelme, csak éppen annak nincs többé értelme, amiből kiindult. Se Szókratész szerelmének, mivel Alkibiádész szépségén keresztül valami olyan másra vonatkozik, amit föltétlenül többre tart a szerelemnél, se Alkibiádész szerelmének, aki valami olyasmihez ragaszkodik igen szenvedélyesen, amihez a felállított hierarchia szerint nincsen értelme ragaszkodnia, hiszen föltétlenül kevesebb, mint a másiké. A bölcsesség és az ostobaság kétségtelenül egymásra néz, de szerelmes emberek nem bölcsként és ostobaként néznek egymásra.

Amikor a szerelmet fogalomként akarjuk meghatározni, akkor más fogalmi tárgyakkal kell összefüggésbe hoznunk, és ki kell jelölnünk a helyét a fogalmak hierarchikusan elrendezett birodalmában. Ez a tevékenység sok mindent elárul az emberi gondolkodás természetéről, de homályba borítja Szókratész és Alkibiádész egymás iránt táplált szerelmét. A fogalmak világában a szerelem működésképtelen.

Ebben az esetben Heisenberg az atommag fogalmát figyeli, de az atommag nem figyeli Heisenberget.

Rendszerelméletben jártas barátommal hosszasan vitáztunk arról a kérdésről, hogy mit nevezhetünk fogalomnak, és mit nem. Ő azt a nézetét hangoztatta és védte az én ellenvetéseimmel szemben, hogy minden szó és szókapcsolat fogalom lenne, hiszen nincsen olyan szó vagy szókapcsolat, amely ne lenne elvonatkoztatás a tartalmaként benne szunnyadó tárgyi sokaságtól. Egyben van a sok megragadva. Én azonban úgy vélekedtem, hogy ez csak olyan szavakra áll,

amelyeknek a tárgyi tartalmát többezer éves egyeztető munkával le tudtuk írni, de nem áll az olyan szavakra, amelyeknek a tárgyi tartalmáról nincsenek leíró jellegű egyezményeink, illetve ezek az egyezmények túlságosan képlékenyek vagy esetlegések maradtak ahhoz, hogy egyáltalán tudnánk, mitől vonatkoztatunk el.

Ha például azt mondom, hogy *sexus*, akkor ez nem egy holt nyelv halott szava, hanem az arra vonatkozó egyezmények összessége, hogy az emberek között vannak nők és vannak férfiak, és egymás ellentéteiként, egymás relációjában határoztuk meg őket *emberként*. Mert ezek az egyezmények ugyanakkor abból indulnak ki, hogy létezik ember, ami megint csak az arra vonatkozó egyezmények eredménye, hogy a különbségeik, a hasonlóságaik és azonosságaik alapján vetjük szemügyre az *élőlényeket*, jellegzetességeiket le tudjuk írni, s mindezeket az élőlények és az *élettelen* tárgyak relációjára vonatkoztatjuk. Hasonlóképpen járunk el az asztallal, a székkal, a vízzel, az istennel, és a többivel.

A halál fogalmával kapcsolatban már bizonytalanabbak vagyunk, mert nem tudunk egyezményeket találni arra, hogy az élet fogalmának ellentétéként alkalmazzuk-e, avagy a lét és a nemlét fogalompárosában a nemlét szinonímájaként.

A szerelem pedig pusztá szó maradt. Békává varázsolt királyfi, vagy királyfivá varázsolt béka.

És megint föl kell tennem a legegyszerűbb kérdéseket. Mi ez? Ösztön? Érzés? Állapot? Tevékenység?

A közösüléssel áll édestestvéri kapcsolatban, és akkor vonatkozik a párjukat kiválasztó állatokra is, vagy inkább a gondolkodással áll édestestvéri kapcsolatban, és akkor kizárólag az emberre lenne jellemző? Esetleg közvetít e kettő között? Az emberi fajtára jellemző fizikai és biológiai folyamatokon keresztül ad ismeretet, tudást és képet a másik emberről, s az ilyen jellegű ismereteink, tudásunk és képünk összefüggésrendszere lenne az önismeret és az öntudat? Vajon a szexusban megjelenő relációktól függetlenül vonatkozik-e az emberre, és akkor semmi köze a szaporodáshoz, vagy éppen a szexusra vonatkozik, és akkor kizárólag a nők és a férfiak relációján keresztül van az emberhez kötözve?

Engem bizony gyötörnek ezek a kérdések, bár arra a kérdésre se tudnék válaszolni, hogy miért gyötörnek.

Érdekes módon a szeretet fogalmával kapcsolatban mindezeket a kérdéseket egyértelműen el lehet dönteni. Mintha most is azért említeném, hogy föllélegezzek. Tudni lehet, hogy a szeretet milyen ösztönökkel áll kapcsolatban, és milyenekkel nem, tudni lehet, hol a helye az érzések között, milyen állapotot eredményez és milyen jellegű tevékenységet tilt vagy milyen jellegű tevékenységre ösztönöz. Nem pusztá szó, mert más fogalmak terében áll.

Azt azonban már nehezebb lenne eldönteni, hogy melyik melyiket foglalja magába. A szerelem a hatalmasabb? Hiszen ha azt mondom, hogy a szerelem nincsen meg szeretet nélkül, akkor nem a szeretetnek kell-e hatalmasabbnak lennie? Netán a szeretet legfelsőbb foka és legvégletebb formája lenne a szerelem? Akkor viszont mit tegyek a szerelmi gyűlölettel, amely nagyon jól megvan a szerelemmel, de egy csöppnyi szeretet sem tartalmaz. Így kell lennie, hiszen a gyűlölet nem a szerelemnek, hanem a szeretetnek az ellentettje. A szerelem pe-

dig azért lenne jó viszonyban a gyűlölettel, mert a közömbösség az ellentettje? A szeretetnek viszont se a közömbösséghez, se a gyűlölethez nem lehet semmi köze, mert amint részesülne belőlük, már nem is beszélhetnénk szeretetről?

Ehelyütt megkockáztatnám azt a kijelentést, hogy a *szeretet* fogalma valami olyasmit közvetít a mitikus és a mentális kultúra között, amit a *szerelem* fogalma a mágikus és a mitikus kultúra között közvetített.

Szókratész azt kérdezi Glaukóntól: „De ismersz-e a szerelmi kéjnél nagyobb s áthatóbb gyönyört?” Glaukón pedig így válaszol: „Nem ismerek, sőt olyat sem, amely jobban megbolondítaná az embert!” Erre azt mondja Szókratész: „Márpedig az igaz szeretetnek az a természete, hogy józan önmérséklettel és a műzsákhoz illően szeresse azt, ami nemes s ami szép.” Glaukón csak helyeselhet: „Bizony ez így van.” Szókratészt a helyeslés további fejtegetésekre készíti: „Az igazi szeretethez tehát semmit nem szabad közel engednünk, ami megőrizhető vagy ami rokon a fegyelmezetlenséggel.” Glaukón erre az iskolamesteri útmutatásra is csak helyesléssel válaszolhat: „Bizony nem szabad.” Szókratész a helyesléstől szárnyra kap és immár semmi sem akadályozhatja abban, hogy a szeretet fogalmába belegyúrja és belegyömöszölje a szerelem fogalmát: „Tehát nem szabad közel engednünk amaz említett gyönyört sem, s ebből nem kérhet részt sem a szerető, sem a szerelmes, már aki igaz szerető és igaz szerelmes.” Ezekre a szavakra Glaukón helyeslése egyenesen az ujjongás tetőfokára hág: „Bizony, Zeuszra Szókratész, ilyesmit nem szabad közel engednünk.” Szókratész pedig így foglalja össze az eddig elmondottakat: „Általában véve tehát, véleményem szerint, olyan törvényeket kell hoznod az alapítandó államban, hogy a szerető úgy csókolja a szerelmesét, úgy éljen vele, s úgy érintse, mintha a fia volna, csupán a szép dolgok kedvéért, s csak akkor, ha a hajlandóságát megnyeri; egyébként pedig olyan viszonyt tartson fenn azzal, aki iránt érdeklődik, hogy soha ne keletkezessen az a látszat, mintha ennél több is történné köztük, mert ha nem így volna, a durvaság és a szép iránti érzéketlenség vádját kelljen eltűrnie.”

Ha ezeket a szavakat akár csak felületesen is szemügyre vesszük, nagyon messzire láthatunk. Az antik iratokat másoló szerzetesek erre az útmutatásra építették etikájukat, de amint abbahagyták a másolást, a szerelem fogalma megint előbuggyant a szeretet fogalmából, mert csak kényszerrel és törvénnyel volt belegyömöszölhető.

Diotima azt ajánlja, hagyjuk magunk mögött a szépség összes képmásait. Avilai Szent Teréz szerelmes egy jóságot megtestesítő halott férfi képmásába. Akár így, akár úgy, hátat fordítunk a testben való létnek. Ha senki ember fiának szépségére ügyet se vetünk, akkor érünk el a szerelem valóságába. Ha kizárólag egy isten egyetlen halott fiának jóságába vagyunk szerelmesek, akkor érünk el a szeretet valóságába.

Aki képmásokban keresi, éppen úgy nem lehet soha önmaga, mint ahogyan hiába keresi önmagát másokban, ha az egyetlen képmásban nem ismeri föl. Az egyik esetben arra vonatkozik az ajánlat, hogy minden képmást hagyjunk magunk mögött, a másik esetben arra vonatkozik az ajánlat, hogy egyetlen képmásban ismerjünk föl mindent. Mindkét esetben az örökkévalóságra teszünk ajánlatot.

Ezeknek az ajánlatoknak az a közös vonása, hogy egyrészt a jövő időre vonatkoznak, másrészt valami olyasmit szeretnének tartósítani ebben a kíváncsatos jövőben, amit már mindenkinek éreznie kellett vagy éppen érez. Azok is érzik, akik azt állítják magukról, hogy minden pillanatban szerelmesek, és azok is érezték, akik azt állítják magukról, hogy soha nem voltak még szerelmesek. Diótima pedagógiai ajánlattal áll elő. Avilai Szent Teréz a hitet ajánlja. Mindkét esetben valami mást, mint ami az érzelmek szerint van. A tökéletlennek kéne tökéletesednie, a halandónak kéne örökkévalóvá átváltoznia a hit vagy a tudás által, olyan *kell*, ami valójában *kéne*.

„Chaque époque rêve la suivante.”

Minden korszak a következőről álmodik, mondja Michelet. Én viszont azt kérdelem, honnan veszik a korszakok az ábrándjukat? Biztosan derék dolog a hit és a pedagógia, de milyen tökéletesedésre és minek az örökkévalóságára biztathatna engem valaki, ha nem lennék eleve tökéletes, és a halandóságom se lenne része az örökkévalóságnak?

Arra vágyom, hogy egyetlen egyszer, egyetlen pillanatra ő legyek. Arra vágyom, hogy egyetlen pillanatra, egyetlen egyszer ne legyek én. De vágyakozhatnék-e valami olyasmire, amiben még soha nem volt részem?

A szerelmesek minduntalan föllázadnak a hit és a tudomány uralma ellen. Nincsen szükségük olyan eljárásokra és technikákra, amelyek a halandót a tökéletesítéssel óhajtanák örökkévalóvá tenni. A viselkedési szabályok, illetve a nyelv szabályai ugyanakkor minduntalan visszavetik őket abba a közegbe, amelyből kiváltak. Vagy azért buknak el, mert a kölcsönösségüknek nem tudnak érvényt szerezni a sokaságra jellemző viszonyossági relációk között, vagy azért, mert a sajátjukként akarják birtokolni, amit kizárólag két személy közösen birtokolhat.

Roland Barthes idézi Jacques Lacant: „Nem minden nap találkozom valakivel, aki képes a saját vágyamról pontos képet adni.” És maga mondja: „Fölfedem, hogy az eredet igazi helye nem a másik, és nem én magam vagyok, hanem a kapcsolatunk.”

Én csak szerelmes vagyok belé, és ő is csak szerelmes belém. De a kettőnk közötti kölcsönösség a szerelem.

Ha valaki ösztönről, érzésről, sexusról, állapotról vagy tevékenységről beszél, vagy akár valamennyiről, akkor csak róla vagy rólam, és nem a szerelemtől. Ahhoz azonban, hogy a szerelemtől ne a saját szempontjaim szerint beszéljek, előbb mindenképpen azt kéne megvizsgálnom, hogy minek a kölcsönössége a szerelmünk.

Diótima és Avilai Szent Teréz nyomába lépve, a mentális kultúra erre egyáltalán nem kíváncsi többé, hanem inkább azt kérdezi, hogy a kölcsönösség *titkos tudásként elfedett* örökkévalósága, miként intézményesíthető, miként tehető az emberi együttélés mértékévé és normájává, miként terjeszthető ki azoknak az

embereknek az egymáshoz való viszonyára, akik között nincsen kölcsönösség. Valami olyasmire épít, aminek hátat fordít, vagy amit egyenesen megtagad.

Ha a kölcsönösségről nem úgy akarunk beszélni, mint titkos tudásról, helyesebben ennek a titkos tudásnak nem óhajtánánk se hátat fordítani, se megtagadni nem akarjuk annak az ábrándnak az érdekében, hogy akár a nevelésben, akár a hitben hasznosítható, netán intézményesíthető legyen, akkor igen nehéz hasonlatokat találnunk rá; inkább olyan jelenetek és olyan történetek jutnak az eszünkbe a magunk és a mások életéből, amelyek a kölcsönösség hiányáról, és az ebből eredő konfliktusokról szólnak.

A konfliktus persze azt jelenti, hogy a szerelmeseket semmi más nem érdekli annyira, mint éppen a kölcsönösség mibenléte. Beszélgetéseiknek valójában nincsen is más tárgya. És ugyanez a tárgy tartja őket fogva akkor is, amikor magukra maradnak és örökös magánbeszédekkel fordulnak a másikhoz. A magánbeszéd a szemrehányás felé húzza őket, a diskurzus az elragadottság felé. Az indulatok átáramlanak egymásba, és nem is lehet eldönteni, hogy melyik az erősebb. Elragadtatottságukat elszínezi a szemrehányás, a szemrehányásaik pedig fölöttébb elragadtatottak.

Alapos okuk van rá, hogy ezek között a végtelen indulatok között hányódjanak. Nem csak a másik hiánya, hanem a másik jelenléte kínozza őket. Az esztétikai és etikai ítéletekhez kötött nyelveken arra se tudnak igazán válaszolni, hogy miért szeretik a másikat, s így nem csak az a kérdés marad függőben, hogy miért kell egymást szeretniük, hanem az is, hogy miért kell ennek szükségszerűen kínnal és kéjjel járnia. Vannak ugyan válaszok, ám a lelkük mélyén tudniuk kell, hogy minden szerelmes ember ugyanilyen válaszokra kényszerül. Ha beszélnek, akkor a közöttük működő, és őket mindenkitől elkülönítő reciprocitás visszatér ahhoz a societashoz, amelyből állítólagosan kiváltak. A lehető legáltalánosabb, illetve a lehető legbanálisabb kifejezésekkel kell illetniük a lehető legkivételesebbet. Azért szeretlek, mert szép vagy, nekem te vagy a legszebb, te vagy a legszebb a világon, nálad nincsen is szebb, és így tovább. Még nem találkoztam jobb emberrel, mindenkinél jobb vagy nekem, nekem még nem volt ilyen jó senkivel, és tudom, hogy nem is lehetne jobb.

Ezek a közös használatból simára csiszolt szavak, bármilyen elragadtatottan mondjuk ki őket, nem mérhető mennyiségű fenyegetést tartalmaznak. A szavak csoportokban állnak, s csak akkor válnak értelmesekké, ha magukkal cipelik összes relációikat, holott itt olyan szavak kerestetnének, amelyeknek nem a viszonylagosságot, hanem a kölcsönösséget kéne kifejezniük.

Mi az, hogy szép vagyok? És még ha szép vagyok is, mennyi más szép van, a mennyivel szebb szépek egész tengere. Hazudik? Hízeleg? Mi szükség lenne erre? Hiszen nekem ő a legszebb. Ám miként tolakodott be ide ez a *nekem*?

Szépségem hiányosságait neki is látni kell, van szeme, mint ahogy én is látom, amit látok. Vagy ezért mondaná, hogy *neki* lennék szép? Valójában azt állítaná, hogy másoknak nem vagyok ugyan szép, de neki igen, s ha ő nem látna szépnek, akkor egyáltalán nem lennék szép? És miért lenne ez baj? Kinek akarhatnék még tetszeni? Miért nem vagyok elégedett ezzel a szépséggel? Ha pedig

másmilyen lenne a szépségem, vagy egyenesen csúnya lennék, akkor vajon az a másmilyen szépség, amit talán egyenesen csúnyaságnak is lehetne nevezni, tetszene-e neki? Vagy ha másmilyen lenne a szépsége, akkor tetszene-e ő nekem, aki ugyan szép nekem, ám mások biztosan nincsenek ilyen véleménynel a szépségről, mert akkor ők választották volna és nem én magamnak? Milyen ember lennék, ha azt mondanám, teljesen mindegy, hogy milyen? És milyen ember lennék, ha azt mondanám, hogy nem mindegy? Ha valami baja történne, akkor vajon nem szeretném-e?

És miként lehetnék én jó, ha egyszer ilyesmiket gondolok, ha se a szavainak nem hiszek, se a szememnek, ha méricskélem, ha elégedetlen vagyok vele és elégedetlen önmagammal? Nem veszi észre, hogy mennyi gonoszságot követek el, hiszen gondolkodom, és mennyi balfogást öntudatlanul? Nem látja az arcomon? Egyáltalán, milyen jószág lenne az, ami csak neki jó és senki másnak? Minden jószágról és szépségről szóló állításommal becsapom és megcsalom? Milyen szájalomra és megvetésre méltó világ, amelyben ilyen kicsinyke jószág valakinek egyáltalán jó lehet! Vak lenne, ennyire ostoba? Az is a jószágomhoz számítható, hogy a gonoszságomat nem leplezem le minden pillanatban az arcomon? És ha én képes vagyok erre, akkor ő is képes ugyanerre? Pontosan annyira és úgy csal meg engem, ahogyan én őt megcsalom? Kapcsolatunk nem lenne más, mint ezeknek a csalásoknak a közössége? Annak érdekében, hogy ne legyen olyan förtelmesen rossz az életünk, mást mondunk egymásnak, mint amit gondolunk? A kegyes csalások ellenértéke az élvezet? Vagy ellenkezőleg, a *nekem jó* azt jelentené, hogy ő fedezte föl bennem a jót, s így tudom elválasztani magamban a gonosztól? Jóvá tesz? Ő az egyetlen, aki nem engedi, hogy igazán rossz legyek? Megmenekít az általános förtelemtől? Mennyi időre? Ha pedig legalább ennyire és ennyi időre jobb vagyok, akkor minek gondolkodom ilyesmiről és miért kínozzom? Ennyire méltatlan lennék a szerelmére?

Mi lesz, ha holnap találkozol valaki mással, aki még jobban tetszik neked? És mi lesz, ha éppen nem én, hanem ő találkozik? És miért ne találkozhatnál holnapután valakivel, aki nem csak neked jó, hanem igazán jó és mindenkinek jó? Hiszen tegnap is találkoztál valakivel, akit csaknem ilyen elragadtatottan szépnek neveztl, és tegnapelőtt megint másvalakit neveztl jónak, míg rá nem jöttél, hogy valójában csalás és gonosz és csúnya és az egész csak förtelem. Vagy jó ugyan, de mégis zavar a csúnyasága és inkább mégis szebbet akarsz. Milyen biztosítékot kaphatunk a szerelmünk tartósságára egy olyan világban, amelyben olyan dolgok vonzásának vagyunk kitéve, amelyekről nincsenek se biztosnak, se tartósnak mondható értékeink?

Lehet-e különbséget tenni egy ilyen világban a slágerek és a filozófiák között?

A fogalmak bizonytalanságával megfenyegetett szerelmesek olykor ártatlan cselhez folyamodnak. Titkosítják, tabunak tekintik a slágerek és a filozófiák közös fogalmait. Ez a mágikus jellegű megoldási kísérlet.

Ha nem nevezem meg a szerelmet nyilvánosan (és két ember nyilvánossága semmivel nem kisebb, mint ezer emberé), ha nem használom az esztétika, az etika és a slágerek közös fogalomkészletét, akkor nem engedem meg a societásnak, hogy fenyegető ítéleteivel a kölcsönösséghez érjen. Berekesztem a diskurzust,

útját állom a magánbeszédnek. Nem kérdezem, hogy mi ez, és nem állítom, hogy ilyen vagy olyan. Nem mondom, hogy szép, nem mondom, hogy jó, nem mondom, hogy szerelmes vagyok, s igyekszem nem is gondolkodni ilyesmiről. Mert ha egyszer saját szavaim nincsenek vagy nem lehetnek rá, és a societas nyelvéből kölcsönzött szavakkal nem illetem, akkor a kivételességét őröm.

Hadat üzentünk a nyelvnek. Előlről fogjuk kezdeni az emberi történelmet. Ami igen logikus dolog, hiszen a societas olyan emberek kapcsolatait és viszonyait ellenőrzi és rendezi, akik között nincsen reciprocitas, de az ellenőrzésnek és a rendezésnek éppen az a határozott célja, hogy a két ember között lehetséges reciprocitas mintájára hozzon létre intézményeket a sokaságnak. Ha pedig valamit létre kíván hozni sok ember között, amivel se én nem rendelkezem, se a szerelmem sem nem rendelkezik, de ketten együtt rendelkezünk vele, akkor szükségszerű, hogy más fogalmakkal gondolkodjanak azok, akik egymás között hiányolják, amivel mi eleve rendelkezünk. Mi vagyunk a minta. Csináljátok utánunk.

A szerelmi alapfogalmakra kimondott tabu, és a mágikus jellegű megoldási kísérlethez szükségszerűen kapcsolódó rigorózus rendszabályok ugyanezen a logikai soron keresztül ütnek vissza. Amikor nem engedem meg magamnak, hogy a societastól kölcsönzött fogalmakat alkalmazzam arra, amit e fogalmak képlékenyen és hiánytalanul megneveznek, hanem egyszerűen elhallgattatom ezeket a fogalmakat, és a szájára tapasztott tenyeremmel a szerelmemet is elhallgattatom, ha a kölcsönösségünket illetné ezekkel a szavakkal, akkor megerősítem magamban e fogalmak hatalmát; a mágikus rituáléban mindenképpen szilárdabbnak és bizonyosabbnak látszanak, mint amilyen banális és általános értelmet a societas tulajdonít nekik.

Amikor két ember olyan mágikus rituálékra talál, amelyekben a nyelv visszavétetik, és a nyelvi viszonyosság hiánya visszaveti őket abba a se képeket, se képmásokat nem tartalmazó világba, amelyben a dinamikus formák dinamikus formákkal találkoznak, akkor ez nem az egyik vagy a másik ember otthona, hanem a kölcsönösségüké.

Azt is mondhatnánk, hogy több tízezer évnýt zuhannak. A zuhanás állapot, és az idő élménye kíséri. Egyetlen szempillantásnyi sok, a halandók ilyen rövidke idő alatt térnek vissza örökkévaló otthonukból. Aztán ismét beszélnek, és vagy értik egymást, vagy pedig nem értik, de nyelvi viszonyosságuk mindenképpen egy olyan értelemre és tudásra fog törekedni a továbbiakban, amelynek a kölcsönösség lesz a mértéke.

A másik megoldási kísérlet, amelyet a szemrehányás és az elragadtatottság között hánýódó szerelmesek a fenyegetettségük ellenében választanak, historikus jellegű. Az elhallgatott vagy kimondott kérdés még mindig az, hogy miért szeretem és miért szeret, miért éppen engem és miért éppen őt, ha egyszer az egész túl van azon, hogy a jóság vagy a szépség kategóriáival megnevezhető legyen. Talán valamilyen oksági kapcsolatnak kell működnie, amely őt hozzám vezette, és ugyanezen oksági kapcsolat engem elvezetett hozzá. Születünk és meghalunk, van történetünk, és szükségszerű, hogy ezeknek a különböző történeteknek legyenek közös állomásai létünk közös terében és idejében.

Ha nem akkor léptem volna be abba a terembe, ha nem késte volna le a vo-

natját, ha nem lett volna éppen ott, ahová én is beléptem, akkor mi lett volna? A vonatján múlt az életem? Ha én vagy ő nem oda mentünk volna, hanem legalábbis egyikünk máshová, akkor semmi nem lenne így? Vagy miként lenne másként? Ebből pedig az következne, hogy még ezernyi ember él velem a világon, akikkel csak azért nem találkoztam még így soha, mert ők éppen elérték a vonatjukat, illetve nekem támadt más elintézni valóm?

Aki nem akkor megy le az utcára, amikor éppen lepottyan egy tetőcserép, annak nem esik a fejére.

A kölcsönösség mibenlétéről gondolkodó szerelmesek megvizsgálják egymás élettörténetét. A kölcsönös vizsgálódás arra keres választ, hogy milyen körülmények között, milyen erők működtek azon, hogy ennek az immár mértéként alkalmazott kölcsönösségnek a lehetősége létrejöjjön, helyesebben valódi kölcsönösségről, a szükségszerűségek egymásrahatásáról, avagy csak látszólagos kölcsönösségről, a véletlenek egymásrahatásáról van-e szó?

Amikor a szerelmesek egymás múltjában turkálnak, akkor a viszonyosság nyelvi közegéből akarják kihalászni a kölcsönösség mértékét, illetve a kölcsönösség közegében megtalált mértéket szeretnék érvényesíteni a párbeszédben és a viselkedésben. Mert ha szükségszerűségek hatottak egymásra, így kell okoskodniok, akkor a kölcsönösségnek tartósnak kell lennie, ha azonban a véletlenek játéka sodorta össze őket, akkor a kölcsönösség látszata tartósodik. Ha olyan adatokra találnak egymás múltjában, amelyek a találkozásuk szükségszerűségét bizonyítanák, akkor azt mondhatnák, hogy kapcsolatuk égi szférában kötött, s történetük velük bármi, legyen ez kín vagy öröm, értsék egymást vagy ne értsék, ők csak eleget tesznek az istenek szépséges vagy rettenetes akaratának; míg ha ilyen adatokra nem találnak, akkor legalább tudni fogják, hogy a kapcsolatuk éppoly időleges és halandó, mint bármi más a földön, és amit ma ennyire fontosnak tartanak, arra holnap már nem is fognak emlékezhetni.

A fogalmak bizonytalansága mögül az átörökölt mágikus gyakorlat, a megbízható és egyértelmű történeti adatok hiánya mögül az átörökölt mitikus gondolkodási mód néz elő.

Ezt a kettős kísérletet a mentális kultúrában minden szerelmes végrehajtja a szerelmesével folytatott párbeszédben és az önmagával folytatott magánbeszédben.

Az európai irodalmak nagy szerelmi kudarcjai nem a szerelem, hanem a kölcsönösségről folytatott párbeszéd és magánbeszéd kudarcáról szólnak.

A fenyegetettségükkel küszködő szerelmesek élete nem állhat másból, mint annak az örökös ellenőrzéséből, hogy amit kivételesen szépnek és jónak tartanak, a kölcsönösségük, s amelyről se maguknak, se a másiknak nem tudnak semmit mondani a societas nyelvén, vajon valóban létezik-e, vagy létezik-e még? Napon-ta megteszik az utat az örökkévalóba, akár többször is, de amikor visszatérnek, akkor mégis azt kérdezik, hogy nem halandók-e? Vagy azt kell kérdezniök, hogy miként tartósíthatnák a halandóságuk idejére, amit örökkévalóként éltek át?

Einstein szerint „a relativitás annak a megértése, hogy a világ nem eseményekből, hanem összefüggésekből áll.”

A szerelem nem gond, nem kudarc, nem komédia és nem tragédia. A mentális kultúrában nem a szerelem, hanem egy olyan tudás válik az emberek legfőbb gondjává, amelynek éppen a szerelemben megjelenő kölcsönösség a mértéke.

A kérdés úgy hangzik, hogy az önmagunkról való tudás milyen szinten és milyen mértékben jelenti és jelentheti a másiról való tudást, következésképpen van-e az önmagunkról alkotott tudásnak egy másikban minden tekintetben azonos érvényességi körrel rendelkező szintje?

Úgy hangzik e kérdés, hogy a kölcsönösség érvényesíthető-e a párbeszédben, a magánbeszédben és a viselkedésben, ami tehát két ember között reciprocitásként jelentkezik, olyan emberek között is a viselkedés és a dialógus normájává tehető-e, akik között vannak ugyan viszonyossági relációk, de nincsen kölcsönösség?

Ha egy olyan tudatszintnek a keresése folyik, amelynek a kölcsönösség a mértéke, akkor óhatatlanul egy olyan közösség képe merül föl bennünk, amelybe nem csak két embernek kell beleférnie, hanem mindenkinek, akit ugyanezen mérték alapján embernek nevezhetünk. A societásban az emberek nyelvére és viselkedésére a viszonyosság a jellemző, de olyan emberek alkotják a societast és olyan emberek között jönnek létre viszonyossági relációk, akiknek mindegyike képes a kölcsönösségre egy másikkal.

Erich Fromm szerint „minden individuum *lényege* azonos a faj *létével*.”

A kölcsönösség lehetősége, élménye és mértéke nélkül erről valószínűleg nem lehetne tudomásunk.

Úgy is mondhatnám, hogy két emberi lény kölcsönösségében a faj léte egyszerre jelenik meg archaikus és utópisztikus dimenzióban, egyszerre tartalmazza a fajra jellemző tudatszintek összes előzményének és következményének távlatát, egyszerre a tisztán természeti kategóriaként fölfogható ösztönt, és a tulajdonságok összességeként fölfogható karaktert, ám ugyanakkor ez a tudatszint se egy emberre, se sok emberre nem jellemző, *hanem csak kettőre*.

A societas legfeljebb integrálja vagy éppen elutasítja azt a tudást, amellyel se sok ember, se egy ember nem rendelkezik, hanem kettő. Ez egy olyan speciális összefüggés, amely egyszerre tartalmazza az egyet és a sokat, de amint az egy vagy a sok szempontjából igyekszünk megvizsgálni, a vizsgálat tárgya nyom nélkül eltűnik. Mindezt kevésbé költőien is ki lehet fejezni. Minden ember minden emberrel viszonyossági relációban áll, de a kölcsönösség relációja önmagába foglalja ezeket a viszonyossági relációkat. A kölcsönösség szempontjából megvizsgálhatjuk a viszonyosságot, de a viszonyossági relációk még összefüggésükben se foglalhatnak magukba egyetlen kölcsönösségi relációt.

A mentális kultúra embere közel se értette meg, hogy a világ nem eseményekből, hanem összefüggésekből áll, s ezért kizárólag az önmagára vonatkozatható tökéletesedés eljárásait keresi, a societas pedig kizárólag azokat az eljárásokat hajlandó integrálni, amelyek a viszonyossági relációk tökéletesítésére irányulnak, s így a kölcsönösséget eleve kizárják. A societas hite az eggyel, tudománya a sokkal foglalkozik, s e kettőt vagy kipipálja, vagy titkosítja. Így köti magát rögeszmésen a halandókhoz, s így küldi illegalitásba az örökkévalót.

Narcissus önnön hangjaként hallja vissza Echo hangját, ám nem ugyanazt hallja, mint amit lát. Echo pedig elérheti kettőjük közös hangjával Narcissust, de képmásává nem válhatik. Ez a tipikus viszonyossági reláció.

A halandót képmása tiltja el az örökkévalótól, mert csak az örökkévaló, aminek bármiben és akármiben van mása, és ezért egyetlen egynek is csak úgy lehet mása, mint minden másnak. Az ilyesminek viszont az lenne a feltétele, hogy ne lehessen semmi olyasmije, aminek a másikon kívül valami másban lehetne mása. Ez a kölcsönösség tipikus realitása.

A kölcsönösség ugyanakkor a lehetősége szerint is meghatározható. Ha azt állítom, hogy én vagyok, s ennek bizonyossága a látható képmásom vagy a visszatérő hangom, akkor ezen a szinten azonosnak kell lennem mindazokkal, akik szintén rendelkeznek ilyen bizonyosságokkal, és azonosnak kell lennem abban is, hogy ezek a bizonyosságaink ugyanakkor nem megfoghatók. A societas ilyen viszonyossági relációkkal alkot képet vagy fogalmat a kölcsönösség lehetőségéről.

A kölcsönösség realitása azonban szükségtelenné teszi ezeket a bizonyosságokat, és felfüggeszti a belőlük következő állítások érvényét. Mintegy süketté és vakká tesz azon kérdést illetően, hogy vagyok-e, és van-e a másik, mert a levés nem egyikünk vagy másikunk ilyen vagy olyan léteként, hanem összefüggéseiben jelenik meg. A kölcsönösségben nem önmagunkat találjuk meg, és nem a másikat, habár kölcsönösen ennek a keresésére indultunk, hanem annak az összefüggésnek a realitását találjuk meg a keresett helyén, amely minden embernek a lehetősége, de egyetlen embernek nem lehet a sajátja. A kölcsönösséggel a képek, a képmások és a fogalmak világából visszatértünk egy olyan világba, amelyben Narcissus még nem látta meg önmagát a víztükörben, holott volt víz, volt tükröződés, volt Narcissus, s így a léte semmiben sem különbözhetett Echo lététől.

Logikus lenne, ha a societas azt tekintené az emberi kollektivitás alapjának, ami minden egyes ember lehetősége, de egyetlen embernek nem lehet a sajátja, hiszen ez lenne az a keresett tudatszint, amely a societas minden tagját jellemezhetné, és ezen keresztül még azt is meghatároznánk, hogy milyen jellemzőkkel különíthetjük el az embert más élőlényektől.

Erős a gyanúm, hogy a societas se a görög, se a zsidó, se a latin, se a keresztény, se a posztkeresztény kultúrában nem ezt tekinti a kollektivitás alapjának.

Hatalmas, frissen hullott, boldogító

*Hatalmas, frissen hullott, boldogító
hóban a meredek lépcsősoron
fölfelé haladtam győztesen,*

*de bent, a kívülről tágasnak
tetsző, állványokkal feldúcolt,
kopott, hajdani díszes épületben homály*

*és mézpor ült mindenben, és egyetlen felvonó
működött, az is az emeletek
között el-elakadva, hogy többen*

*be sem léptek a ketrec-szerkezetbe,
és igazuk volt, mert nem érkeztem többé
én sem a napvilágra, csak verejtékben*

Csak verejtékben, fuldokolva

*fölbredni volt erőm, és nézni kábán
a ködgomolyba kinn, mely szürkén
és alattomban elönti a várost*

*és napok óta nem szűnő fejfájással
büntet, és annyira, hogy bár
nincsen semmi összefüggés közte,*

*szemrehányásokkal illetem magamat,
hogy miért is gyötör az országom sorsa,
miért akarlak szeretni, és*

*a vakító, tiszta, szabadító hóból
miért igyekszem a szűk és romló
épület felé, mely ezek szerint: az életem?*

Egy gyönyörű kéjnő járkal az utcán

*Tudod, hogy mennyit gondolok rád,
olvastad, láttad, hallottad, mondták.
A kérgen a fák szíve sápadtan kiütött,*

*egy gyönyörű kéjnő járkal az utcán,
és remegve szétnéz a sarkon, jössz-e.
Szétgurult almákat ráz a villamos.*

*Elvesztett félpár kesztyűk,
a szemek alatt sötét karika,
a profilból nézett arcokon*

*a néger maszkok durva és gyöngéd szája.
Nyers szívek kirakva egy műanyag
tálcán a lüktető őszi piacon.*

A megfigyelő

Wilhelm Glowackit déli tizenkét óra harminchat perckor ütötte el a gépkocsi. Eszméletlen állapotban szállították kórházba.

Eddig – ez a két mondat – tökéletesen igaz. Objektív hangú; komoly jogászhoz és érett férfihoz méltó. Ami utána következik, inkább a közvélemény kíváncsiságát kiszolgáló *irodalom*. (Bár igazán *irodalminak* csak a két kezdőmondatot vagyok hajlnadó elfogadni.) Mellyel árfolyamemelő érdeklődést akart kavarni maga körül a szerző. Ügyvédről lévén szó: ez megbocsátható apróság.

A fél négyes vonattal érkezett a városba a még fiatalnak tekinthető férfi (negyven körülnek néztem különös ügyfeletem). Nevét nem állt jogomban elárulni. Főként – és ezt hangsúlyozni kívánom –, hogy nem követett el törvénybe ütköző cselekedetet. Ezt az üggyel (amit nem a perrendtartás értelmében nevezek itt üggynek, hanem ezúttal az újságírói szóhasználatához igazodom) valamilyen kapcsolatban álló személyek bármelyike igazolhatja. A fiatalember izgatottnak tűnt. Gyakorlott szem előtt nem rejthette felindultságát, bár tény, hogy példás önfegyelemmel palástolta. Kevés köntőrfalazás után sietősen bejelentette, hogy *esetleg* igényt tartana ügyvédi szolgálataimra. De mindjárt leszögezte, hogy apróságról lenne szó. Röviden: el kellett mennem a kórházba, és utána jelentést tennem a délben autóbalesetet szenvedett Wilhelm Glowacki állapotáról. Nem volt ínyemre a megbízatás. A fiatalember sem váltott ki belőlem egyértelmű rokonszenvet. A különcöknek abból a fajtájából valónak éreztem, akik olyan tökéletesen megtanulnak viselkedni, hogy alig érzékeljük különcködéseiket, bár egész lényük megmagyarázhatatlan rendellenességet áraszt. Kérem, ne gondoljanak semmi rosszra. Ugyebár szokatlan olyan húszegynéhány éves fiatalembert látni, akinek ősz a haja? Pedig ha nem is túl gyakran, de megesik. Nos, ez a férfi is ilyenfajta hatást tett rám. Negyven év körüli volt, de jóval fiatalabbnak látszott... Hát szóval, itt kezdődik a nehézség. Hogy az ilyenfajta *szervüült* különbséget nem lehet az egyén rovására írni, egyrészt mert nem tehet róla, másrészt meg nem mutatja, úgy értem nem mutatja ki, nem hivatkozik vele. Ezen a férfin is látszott a negyven év; de nem tűnt annyinak. Tehát ez az ember az egyszerű megjelenésével is zavart kelthet a jó megfigyelő, jó emberismerő jogászban. Nem szeretnék dicsekvő színben feltűnni, de viszonylag hosszas praxisom, mint minden kollégát, engem is fogékonnyá tett az apróságok gyors felmérésére, lefényképezésére és kielemezésére. Rögtön az tűnt fel a látogatómon, hogy bár meglett férfi, mégis fiatalember impresszióját kelti. A nőtlen és gyereketlen férfiak kinyújtott, természetellenesen fenntartott ifjúsága engem mindig zavart. Mintha rövidnadrágban látnám őket. Aki megérte a negyven évet, s nem

pontját.) Magam előtt láttam Glowackit: végigmegy a szobákon, s miközben vacsorához vezényli a családot, véletlenül kinéz az ablakon. A kis noteszt ismét a zsebembe sülyesztettem. A hirdetőoszlop szövegeit olvastam. Pontosan nyolc órakor szétnéztem, mintha várnék valakit. A járdán kis csoportok verődtek össze, elmosta őket a nyüzsgés, újabbak alakultak – az utca szokásos esti életét élte. A semmibe meredtem, s mintha észrevettem volna valakit, jobb kézzel – erre ügyeltem: alig, de észrevehetően – intettem. Megigazítottam a kalapomat, felöltöttem, és elsiettem. Hazamentem. Fél tízig olvasni, jegyezgetni próbáltam. Semmi nem ment. Idegesnek, ajzottnak, hajszoltnak éreztem magam. Ismét felöltöttem. Az utcán már kevesen jártak. A ház körül senkit nem láttam ténferegni. Taxiba ültem, az állomásra vitettem magam. Megfordult a fejemben, hogy utazni lenne jó. Erre sokszor gondoltam, de szégyelltem elutazni. Szégyelltem volna futni, menekülni. Az állomás trafikja éjjel-nappal nyitva tartott. Vásároltam egy turisztikai magazint és egy könyvet. Találomra. A trafikos hölgygel fehér papírba csomagoltattam, átköttettem. A restiben ittam egy konyakot. Fiatal pincér szolgált ki. Letettem a poharat, eléje tartottam a csomagot, s megkértem – íróeszköz sem volt nálam –, írjon rá egy címet. A fiú szolgálatkész volt, azt is megkérdezte, „név nem lesz?” Nevet nem rendeltem, csak címet. Utána kerestem egy hordárt, pénzt nyomtam a markába, s megkértem, vigye Barbara S. kisasszony lakására, adja át az ott tartózkodó Wilhelm Glowacki úrnak; egyben kérje elnézésemet feledékenységemért, melyet az elutazás izgalma magyaráz, és reményemet fejeztem ki: ment is. A hordár elsietett. Hazataxiztam. A ház körül még sétáltam egy keveset. Lefekvés előtt kétszer annyi fekvőtámaszt végeztem – igaz: szünettel –, mint szokásosan. A fizikai erőfeszítés általában, ha kis időre is, kiűzte a testemből az izgalmat, a félelmet. Egész életemben fizikai munkát kellett volna végeznem. Reggel hatkor már talpon voltam. Szöszmötöltem, húztam az időt. Hét előtt már beültem volna a vendéglőbe, reggelizni. Gyávaság volt nem ezt tenni. Negyed nyolcra értem oda. A kerékpárjavító műhely már nyitott. Megreggeliztem, nyolc előtt pár perccel elindultam. Nyolckor átléptem a küszöböt, zsebre dugott kézzel haladtam át a műhelyen a főnök irodája felé. Üres volt. Értetlenkedő fiatalember sietett utánam. Magyarázott. A kerékpárt megjavították, jelentette.

– Hol a főnök?

– A főnök szolgálati ügyben elutazott. Parancsoljon átvenni a munkát.

– Mikor utazott el?

– Fél órája indult az állomásra.

A kerékpárt nem vettem át. Megszégyenülten kullogni egy istenverte bicikli mellett? Fizettem, megadtam a tulajdonos címét és meghagytam, vigyék haza.

Engem a düh kivitt az állomásra. Glowacki a nyolc órai gyorssal utazott el. Nem láttam őt, de észrevehetett engem. Külön feljegyzéseim voltak az üzleti ügyeiről. Egy jól felszerelt kovácsműhelyt akart átvenni, az M-i Vasművek eddig is már csak megszokásból, kényelemből, hagyománytiszteltből fenntartott részlegét. A Vasműveket bővíteni, korszerűsíteni akarták. Velem is tárgyaltak; akkor éppen nem volt kedvem a gyors munkára, amit felajánlottak. Glowacki üzletet szimatolt a kovácsműhelyben. Kovácsoltvas kapukat, kerítéseket szándékozott gyártani a hagyományos, hiteles, népi motívumok felélesztésével. Sze-

mélyvonattal akartam M.-ig döcögni. Mert hiszen nyilvánvaló volt, hogy követnem kell. A következő gyors délután fél háromkor indult. Erre vettem jegyet. A személyvel előbb ott lehettem volna, de a gyors azért vonzott, mert a megközelítés gyorsaságának érzetét kínálta az utazás egész idejére. Glowacki minden bizonnyal délután, a hatórai gyorsal jön vissza. Az állomás felé – mindig pöffeszkedve, konflissal hajtatott végig az ódon hangulathoz ragaszkodó városon – szembetalálkozhat velem. Én az esti gyorsal szándékoztam visszautazni.

A délelőtti folyamán kiegészítettem följegyzéseimet. Glowacki vacsora után a Német Dalárda próbájára ment. (Édesanyja német volt, Glowacki is annak tartotta magát. Lépten-nyomon hangsúlyozta hovatartozását... A népi kovácsoltvas kapukra is ezért specializálta magát.) Próba után a sörözőben elvált barátaitól – becsomagoltatott két üeg pezsgőt és magával vitte –, Barbara S. lakására ment. A hordár is odaért éjfél előtt. Sokáig dörömbölt az ajtón, míg kinyitották, és ő átadhatta a csomagot, elmondhatta a mondókáját. A csomagot Barbara kisasszony vette át, Glowacki, mikor a meglepetéstől magához tért, ocsmányul szitkozódni kezdett, a házmesterné szerint ekkor már részeg volt. Ettől az aszszonytól nem szégyelltem érdeklődni, nem undorodtam, mikor a köténye zsebébe dugtam a pénzt. Úgy tudta, szerelmes vagyok Barbara kisasszonyba, fel dúlságomat mindig (négyszer álltam vele szóba) féltékenységnek nézte, s kárörömmel vegyes rokonszenvvel élvezte, hogy saját pénzemért kínozzhat.

– Nagy menet lehetett, már megbocsásson az úr... A vendég hajnalban fél ötkor távozott, nem dülöngélt, de nagyon részegnek látszott.

Nem volt szükséges ellenőriznem, mi történhetett otthon, Glowackiéknál.

Délelőtti fél tizenegykor a nagyságos asszony a műhelybe szalasztotta a szobalányt. (Glowackiék jómódban éltek. Szakácsnőjük és szobalányuk volt. Egy mosónő hetente mosni járt.)

Ebéd után Glowackiné mártírral sétált a városban, nagyobbik fiacskájával. Járt a szeme, mint a menyétnek.

Az étkezőkocsiban utaztam. M. nincs messze. Egyórai út. Egy ebéd ideje. Az emelkedő miatt tart ennyit. Lassan kanyarog felfelé a hegyek között a vonat. A szüntelen emelkedés mindig kellemesre hangolja az ember hangulatát. Az állomáson én is konflisba ültem. Hamar tudomást szereztem a balesetről. Nagyon megijedtem. Szerencsémre nem követtem el semmi ostobaságot. A kórház kapuja nyitva, bárki ki-be járhat, az udvaron a hegyi falukból betegeket szállító szekerek, jövés-menés. Tudtam, hogy Glowackit eszméletlenül szállították be, de nem halt meg.

Az ügyvédi iroda csendjére, védettségére vágytam.

Az ügyvéd elég későre érkezett. Diagnózis: súlyos agyrázkódás, lábtörés. A beteg magához tért, ostobaságokat nyögdécsel. Táviratoztak a feleségének. Azt kéri, valaki mindig legyen mellette. Ismerős legyen. Állapotára való tekintettel nem engedték be hozzá a gépkocsi tulajdonosát és vezetőjét. Az ügyvéd megkérdezte, ismerem-e Kazimierz Nowacki urat. Nem ismertem. Szemmel láthatóan megnyugodott. Egyetemi hallgató, magyarázta, jó családból való fiú, utolsó éves, a menyasszonyával ült a kocsiban. Ő vezetett. Borítékot kértem az ügyvédtől. Beletettem a keményfedelű noteszt és a papírlapot, melyre időközben néhány sort írtam. A borítékot leragasztottam. Az ügyvédnek előlegeztem – cse-

kély – tiszteletdíját. Ha úgy véli, hogy úgy lesz a dologból, nyissa fel a borítékot, és járjon el belátása szerint. Megígértem, hogy két-három nap múlva visszajövök. Hitetlenkedve csóválta a fejét. Már másnap délután meglátogattam.

Otthon átvizsgáltam a feljegyzéseimet. Egy részüket időrendbe szedtem és borítékba raktam. Ismét a fél négyes vonattal érkeztem M.-be.

Az állomásról gyalog mentem be a városba.

Gondolkoztam, a kórház felé kerüljek-e. Heves vágyat éreztem látni Glowackit; megmutatni magam neki. Nem tudom, kell-e ezért szégyellnem magam.

Az ügyvéd csodálkozott. A két boríték tartalmát egyetlen borítékba helyeztem. Az utasítás nem változott.

*

Őszintén örültem, hogy Glowacki úr balesete nem bizonyult végül is olyan súlyosnak. Ha komolyabb bajjal kellett volna számolnom, akkor nyilván nem vállaltam volna a megbízatást. Azon is csodálkoztam, hogy zaklatott megbízóm másnap ismét megkeresett. Azt hittem, többé sose látom. Fura mód makacs ember volt. Próbáltam megnyugtatni. A rendőrségi jegyzőkönyv szerint Glowacki úr hibájából történt a baleset. Nowicki úr roppant sajnálja a történeteket, de nem érzi hibásnak magát. Közismerten jó vezető. Azt is rosszhiszemű pletykának kell minősítenem, hogy menyasszonya jelenléte talán elvonta figyelmét, és nem volt szokásosan ura a kormánykeréknek. Azt is le kell szögezmem, hogy Glowacki úr fáradt, kimerült, tehát figyelmetlen volt. Kórházban tett nyilatkozatait sajátos állapotából eredőnek kell tekintenünk. Nem kell elítélnünk őt azért, hogy a baleset utáni idegállapotban azt hangoztatta, meg akarták ölni, el akarták tenni láb alól. Valakik. Nem tudta pontosan megfogalmazni a gyanúját. Csak ahhoz ragaszkodott, hogy balesete nem lehetett véletlen műve. És hogy valakik hetek óta minden lépését figyelték.

Ez utóbbi állítása okán érzem emberi és jogász kötelességemnek közölni, hogy Glowacki urat a balesetet megelőző három héten valóban követték. Ezt már a baleset utáni napokban megtudtam. Sajátos megbízatásomat sajátosan értelmezhettem; ügyfelem távozása utáni napon felbontottam a borítékot. Már akkor közöltem a rendőrséggel a tartalmát. Nehogy túl komolyan vegyék Glowacki úr feltételezését. Különös ügyfelem azóta elhagyta az országot.

Ekkor még nem hagytam el az országot. Utazgattam. Búcsúztam. Ezt az ügyvéd is tudta.

Most már igazságot szolgáltatathatunk Glowacki úrnak.

A borítékban ügyfelem kézírásában, és aláírásával hitelesített lapon, szűkszavú vallomás, inkább közlés: soha semmi baja nem volt Glowacki úrral, formailag nem ismerték egymást, nem volt nézeteltérés, összetűzés köztük. Elismeri viszont, hogy ellenszenvet érzett Glowacki úr iránt. Szerintem ez természetes emberi tulajdonság; ránézünk valakire és – sajna; könnyelműen – megítéljük. Ne essünk ebbe a hibába, ne ítéljük meg ügyfelemet, aki kiegyensúlyozatlan lelki alkat, törekeny idegállapotú, de mindazonáltal kitűnő neveltetésű egyén, felkészült szakember és hazájában íróként sem egészen ismeretlen a ne-

ve. (Egyebek között egy detektívregényt is publikált. Ez is beszédes adaléknak tekinthető.) Szükszavú beszámolójából kiderül, hogy egy Wilhelm Glowacki-szerű úriembert akart tanulmányozni. Megfigyelni. Választása teljesen véletlenül esett Glowacki úrra. A rá jellemző konok kitartással, következetességgel figyelte három héten át. Jegyzetfüzeteiből kitépett lapokon szinte percről percre követhető annak minden cselekedete a sajnálatos baleset bekövetkezéséig; amiért nyilván nem lehet felelőssé tenni ügyfelemet.

A balsejtelem, a félelem úgy nehezedett rám, mint a víztömeg a mélytengeri halakra. Különös áramlatokat éreztem, megbolydult, megmozdult minden. Félttem; elsodor az áramlat, feldob; vagy szétpukkanok, vagy kihalász valaki, mint egy vinnyogó malacot. Súlyos volt fölöttünk a levegő.

Súlyosodik a levegő, összelapít.

Én már átéltem egy háborút. Akkor is ilyen nehézkesen telítődött a levegő. Csak a súlyát éreztük, s szinte késő volt futni, szaladni az áradat elől. Ezerkilencszáztizennégy nyarának a szagát árasztotta a kontinens. Tudtam, megint menekülnöm kell a megkavarodott Kelet-Európából. Már egyedül voltam. Nem kellett volna félnem. Miért félek? Mit félttem? Már másképpen láttam mindent. Harmincnyolc évesen hihetetlen, eddig elképzelhetetlen változást éreztem magamom. Más volt a világ, mint azelőtt. Más volt a saját múltam is. Kíváncsi voltam, milyen voltam azelőtt – a múltat harmincnyolc évesre változottan látva. Közben a levegő olyanná súlyosodott, mint ezerkilencszáztizennégy nyarán volt. Harmincnyolc évesen az úr ezerkilencszáztizennegyedik esztendejének súlyát is másképpen éreztem. Mintha tömör kőbe nyílnának-csukódnának a szemek. Félttem. Mennem kellett, még idejében. Nem akartam. Még. Még maradni. Éreztem, meg-meglök az ár. Összehúzza jártam az utcán. Kitértem: félreálltam, lapítottam. Német vezényszavakat sodort az ár. El kellett mennem Kelet-Európából. Észrevettem: máris figyelnek. Követnek. Igyekeztem beleillanni, eltűnni a súlyos levegőben. Szégyelltem magam. A járdát átsütötte, benőtte a Glowacki-sás. Lépni se lehetett. A fű is megfigyelt. Már én magam is megfigyeltem magamat; vajon mit látnak, akik megfigyelnek? A lakásom is más volt, ha jól megfigyeltem, körbejártam. Volt olyan megfigyelési pont, ahonnan ismeretlen, érdekes és vonzó volt. Megfigyeltem magamon, hogy ha tudom: megfigyelnek, ösztönösen visszarettenek; félek. Micsoda kéj a megfigyelőnek. Nekem is, aki magamat figyeltem meg: erősebb lettem. Wilhelm Glowacki – akiről azt se tudtam, hogy hívják – úgy jött szembe velem az utcán, hogy éreztem, letapos, ha félre nem állok. Homályoskék szeme nem látott meg. Vaskos teste átment volna rajtam; szégyenletes manőverezés volt az utcán járni; a kirakatokat néztem, lesütött szemmel tűnődni próbáltam, míg elzúdult mellettem egy-egy Glowacki. Vagy jött utánam, figyelt, miközben úgy tett, mintha nem is látta, mint ha csak kis ebihal volnék: homályos agya előtt homályos szem kocsonyájában fickándozó érdektelen, apró féreg. Én istenem, a félelem nem enged gondolkodni; akit megfigyelnek, annak is megvan az esélye, hogy *megfigyelje megfigyelőjét*. Még ha végül csak saját halálomat láthatom, akkor is megéri. Egy újsággal kiálltam a sarokra. Nézelődni. Wilhelm Glowackival látásból ismertük egymást. Közel laktunk egymáshoz. Olykor biccentettem a feleségének. Glowacki nem lát

szott látni engem, pedig megfigyelt. Az újságot összecsavartam, papírbottá, ütöttem vele a tenyeremet. Igyekeztem kifejezéstelen arccal figyelni. Mikor elhaladt előttem, a nyomába szegődtem. A műhelyig kísértem. Bement. Még nézelődtem. Ekkor tudtam meg – a cégtábláról olvastam le –, hogy Wilhelm Glowackinak hívják. Kivettem a zsebemből egy papírt, felírtam. Mident felírtam. Félttem. Leírtam. Szakadatlanul írtam. Nem adtam át mindent az M.-i ügyvédnek. Csak a tények, adatok, események listáját. Megfigyelői és önmegfigyelői feljegyzéseimet megtartottam. Egy Joan nevű, „intelligens combú” orvosnőnek ajándékoztam, kivel kölcsönösen figyeljük egymást. És ez most, mondjuk, természetes. Szerinte. Feljegyzéseim csak az ügyvédnél maradt boríték tartalmával együtt teljeseek. A doktornő nem hiszi. Olvassa a lapokat. Kényelmes így. Én is olvasom. Távoli, s mivel nem teljes, hát kiegészítésre, találgatásra szorul, amit olvasunk, amire figyelünk.

Ég- emlékek

Az eget és rajta a napot annyiszor látjuk, hogy meg se figyeljük. Nincs mit megfigyelni rajta. Joan drága, van neked megfigyelésen alapuló, felidézhető ég- emléked? Nekem se volt sokáig. Neked adom. Gyorsvonattal utaztam M.-be. Délután volt. Egyetlen órát tartott az út; a szakadatlan emelkedés, mert M. magasan feküdt. Szép, őszi idő, ragyogó napsütés volt ott is, ahonnan jöttem, ott is, ahova érkeztem. Az állomásról gyalog mentem be a városba. Így vettem észre, hogy itt, M.-ben másképpen süt a nap, más az ég. Világosan, tisztán érzékeltem, hogy közelebb vagyok az éghez és a naphoz. *Tudtam*, hogy M. magasabban fekszik – a tengerszint felett –, mint a város, ahonnan jöttem. De egészen más: *érezkelni*, hogy közelebb kerültél az éghez. Ha behúnyom a szemem, drága Joan, meg tudom idézni ezt az emléket, közelebb és távolabb tudom képzelni magam az ég szintjéhez.

Mint akit kiejt az emlékezet

*Rettegve látom: tárgyait
már napokig élnek nélküled.
Mint akit kiejt az emlékezet,
s kihalt tavakról álmodik,*

*lobog utána sárga ing:
augusztus pecsétje, mozivásznon;
távolra néz, hogy közelre lásson,
s kifut az időből megint.*

*Kisfiús remények árapálya:
torkán nedves szíj az alkony.
Végigszaladna a parton,*

*ha volna még váratlan csodája;
szájából kihull egy régi sanzon,
s nem gondol többet a nyárra.*

Már titkolom

*Mítosz-merev, s akár az évszakok:
az átváltozás mestere lettél.
És szonett, talán. A szerelemnél
most jobban izgat, ami körbefog:*

*az emlék: sikkasztóm, gyengeségem.
Ez ébreszt. Ahogy fekszünk a fűben
mint ledöntött szobrok, könnyelműen:
isten borospoharai. Délen*

*ilyen átlátszó minden, ahonnan
neved származik, s várni tudásom.
De múltam, hogy a jelenre lásson*

*téged is elhagy téren, fasorban.
Még kivehető a régi lábnyom,
de már titkolom, hogy arra voltam.*

EGY KÉSŐKAMASZKORI DOLGOZAT MÁRAI SÁNDOR EMIGRÁCIÓS PÁLYÁJÁRÓL

(1983)

Mégcsak nem is kockázatos, egyenesen s minden kétség nélkül leleplező az a szöveg, ami most a *Jelenkor* bámulatos jóindulatából, néhány komoly ember, így Czigány Lóránt, Szörényi László stb. erőteljes biztatására, illetve néhány még komolyabb ember, köztük Radnóti Sándor barátságosan könyörtelen nemtetszése mellett, egy ezektől nem független, de homályban tartott személyes megfontolással, megjelenik. Nem kockázatos, mert azonnal leleplezi a szerzőt, azt a szerencsétlent, akit az úgynevezett bölcsészettudományi stúdiumok embertelen gyötrelmeinek betetőzéseként zárótanulmány írására köteleztek. Az elhallgatott személyes indítékon, valamint azon kívül, hogy mint más esetben, úgy ezúttal is igen frissítő s talán felszabadító hatással van az emberre, ha látja, az egyetemi oktatás milyen hülyítő befolyást gyakorol az amúgy semmi ellenállást nem tanúsító gyenge elmére, nos, mindezekon kívül ne mentse semmi a közvétevet. Semmi. Jó szórakozást.

K. L.

1.

Márai Sándor – a róla szóló irodalom egybehangzó véleménye szerint – a két világháború közötti korszak legnagyobb „hatású” prózaírója volt, a magyar irodalom egyik reprezentatív nagysága, a polgári irodalom kimagasló alakja, „a modern magyar életérzés, léttudat és eszmélet egyik legmarkánsabb képviselője”,¹ akinek művei nemcsak itthon, de Európában is ismertté tették a nevét. Ez a név, és a közel hatvan kötetre rúgó életmű egésze – 1948-as, döntően morális megalapozottságú elhatározása következtében – mára már tökéletesen feledésbe merült, „a negyvenöt éven aluliak egy része már nem olvasott Márai művet, a huszonévesek többsége pedig ... még a nevét sem ismeri.”² Írót aligha érhet ennél nagyobb csapás.³ S ha meggondoljuk, hogy Márai Sándor az emigráció hosszú évtizedei alatt, a visszhangtalanság légszomjában⁴ folyamatosan dolgozott, a lehetséges megközelítések közül az egyik az, ha vizsgálatunkat leszűkítjük az utolsó harminc év termésére, mert az életmű egészének ismeretében tűnik úgy, ez a rendkívüli körülmények között született tizenhárom kötet egyszersmind a Márai-oeuvre világos sűrítőmánya, a Márai-dráma utolsó felvonása, mely egyrészt magában foglalja szellemi küzdelmeinek előzményeit, másrészt „az utolsó szó” heroikus atmoszférájában, szinte veszedelmes

1 Peéry Rezső: *A hetvenéves Márai Sándor*, Új Látóhatár, 1970/2. 97-111.

2 Román J. István: *Márai Sándor*, Új Látóhatár, 1980/5. 1-12.

3 Hacsak akkor nem, ha ön maga ítéli feledésre önmagát.

4 Természetesen a magyarországi visszhang hiányára gondolunk. Márai – túlzás nélkül – a magyar emigráció legnagyobb tekintélyének számított.

védtelességükben szolgáltatja ki az „üzenet” döntő s végérvényes elemeit, élesen exponálva ezzel a pálya 1948 utáni szakaszának értékes kudarcát.

Márai nem „a világ” epikus ábrázolására törekszik, hanem egy föl vállalt szerep fikcionalizálására, művei nem zárt univerzumok, hanem tragikus öndokumentációk, irodalmi technikája nem a megjelenítés, hanem a projíció; következőképp a rendelkezésre álló epikai műfaj alapvető szabályrendje számára kellék egy újra és újra megkísérelt pompa beállításához, amelynek időtlen ünnepélyességében a közvetlen vonatkozásaitól föl szabadított Érték és egy transzcendens magaslatba emelt személyiség összetalálkozhat. Elemzésünk így mű és alkotó együttes analízise, amolyan analysis fidei, egy oltalmat kereső szellem s egy tanulságos formatévesztés vizsgálata.

*

1948 nem csupán személyes sorsának,⁵ de eddigi munkásságának is döntő fordulatot adott. A fiatal Márai az első világháborút követő szellemi megrendülésben a tradicionális európai értékek pusztulására egy homályosan megfogalmazott világrend elleni lázadással, a már akkor is kissé elvontan érzékelt társadalmi konszenzusokkal szembeni feltétlen intellektuális kitöréssel felelt. E heves indulást – melynek kétségtelenül legsikereesebb darabja *A zendülők* volt,⁶ mely Szerb Antal szerint „a legjobb magyar regények egyike” – jellemző fordulat követi: mélyen konzervatív erőfeszítéssel – az *Egy polgár vallomásai* szkepszisét fölfüggesztve – egy imaginárius univerzumot teremt, amiben a valóságban hitelüket veszített úgynevezett „egyetemes emberi értékek” érvényessége visszaállítható. E korszakában írott szépprózai munkáinak valódi hőse nem egyszerűen a polgár, aki a *rendszer* levegőtlenességéből a kaland labirintusán át az eleven *Rend* méltósága felé tör, hanem maga az a polgári műveltség – szellemi alkotásaival, intézményeivel, törvényeivel, szokásaival, kifinomult erkölcsi érzékenységgel –, melynek tulajdonképpeni célja és értelme a tömeg fölé emelkedő, az emberi kvalitást megtestesítő, az egyébként vak s áthatolhatatlan homályba süllyedő életnek értelmet adó, legyőzhetetlen Egyéniség. 1948 után azonban eltűnik a polgári tematika⁷ (ennek magyarázatául hadd utaljunk ezúttal csupán az 1945-ös Verses Könyvre), s helyét egy történetfilozófiai töprengés veszi át; a korábbi központi motívumokat, az Apát, a Családot, a Házasságot, a Polgárt vagy a már minden eleven vonatkozásától megfosztott személyiség, vagy pedig a mindig direkt jelképeket hordozó, a világtörténelemben „dobott” ember váltja fel; az addig szimbolikusan értelmezhető regényhős és regénycselekmény allegorikus jelentést kap, a távolság alkotói sors és mű között a minimálisra csökken, amit az epikus eszközök rovasára eluralkodó retorikus kényszer egyre nyilvánvalóbbá tesz. Míg a *Féltékenyekben*, a *Vendégjáték Bolzanóban*, vagy a *Szindbád hazamegyben* Márai még biztos kézzel őrzi a regényuniverzum épségét, addig ez az 1948 utáni prózai alkotások zöméről nem mondható el. A regényegész külső meghatározottságú lesz, a főalakok az író személyes mondanivalójának egyszerű közvetítőivé válnak, s a művek többsége egy alkotásellenes didaxis önkényének esik áldozatul, mert a regény felrúghatatlan konvencióira tekintet nélkül Márai e munkákban, vagy e munkák hangsúlyos pontjain politikai állásfoglalásának, törté-

5 „Hogy miért ment el hazájából ez az ember, ha nem bántották? ... Nehéz kérdés ... Talán megértette egy napon, hogy el kell menni, mert ha marad, az ártalmatlan ellenzéki szerepében többet használ a kommunistáknak, mint ha közéjük áll. Nem akart közéjük állni. És nem akarta tovább elviselni, hogy ő, az ártalmatlan ellenzék, egyféle műtárgy, melyet a kommunisták gúnyos áhítattal felmutatnak tömegeiknek és a világnak.” (*San Gennaro vére*, 133. old.)

6 „A *Zendülőket*, francia fordításban, André Gide is nagyra becsülte, sőt, francia udvariassággal, jobbnak tartotta tulajdon s hasonló tartalmi kísérleteinél...” (Gyergyai Albert: *Magyarok külföldön*, Kortárs, 1969/2 320.

7 A *Judit* ... és az *utóhang* s bizonyos fokig az *Ítélet Canudosban* kivételével.

netfilozófiai ítéletének, az ember világtörténelmi szerepének kifejtésére vállalkozik, márpedig a kifejtés (vagy Márai atmoszférájában: az igazság kimondása) alapvetően diszkurzív jellegű, ellentétben a művészi „igazsággal”, mely a mű szellemével azonos. A polgári tematika eltűnése mögött a polgár szerepével kapcsolatos illúzió végleges összeomlása áll,⁸ a korábban – a Garren-mítosz kisugárzásának idejére⁹ – felfüggesztett székszis 1948 után egyeduralkodóvá lesz,¹⁰ és felerősödik az eddig alig hallható ironikus hang is, jelezve az összeroppanással szembenező író önvédelmének irányát. A fordulat tehát radikális volt, noha nem abban az értelemben, hogy ne volna érezhető a folytonosság az 1948 előtti s utáni periódus között: az *Egy polgár vallomásait* és a *Föld, föld!...* – et, a *Féltékenyeket* és a *Béke Ithakában*, a *Sirályt* és a *San Gennaro vérét* ugyanaz a kéz írta; erkölcsi megalapozottságú világszemlélete és mimézisellenes következményekkel járó ars poetikája, ragyogó formaérzéke és végzetes retorikája, tiszteletet parancsoló alkotói fegyelme és merev kompozíciós technikája változatlan maradt. Botrányosan csekély kritikusi közül többnek¹¹ föltűnt Márai műveinek szoros összefüggése saját életének s szellemi fejlődésének alakulásával. „...könyvei egy önéletrajz változatai”, „kevesen dokumentálják magukat olyan gonddal és annyira nyíltan, mint Márai”, „szellemi monológja közben a maga portréján is dolgozik”, „Regényei egy hatalmas emlékfolyam tükröképei”, írják. Egyéni sors és mű ilyen speciálisan közvetlen viszonya azonban korántsem intézhető el effajta meglehetősen felületes megjegyzésekkel, hiszen végső soron minden megnyilatkozás természetesen „önéletrajzi”, ha a kifejezést a semmitmondó és természetlen általánosítás végső határához közelítjük. Márai esetében azonban – különösen 1948 után – nem csupán arról van szó, hogy e században már szokatlan intenzitással dolgozik a személyesség hagyományos műfajaiban, hanem arról, hogy szépprózai munkáit is e személyességnek rendeli alá. S noha már az is vitatható, amikor azt mondja, az írás valódi értékét az alkotó jelleme, egyénisége minősíti,¹² az a véleménye, hogy „Az írás végső értelmében nem egyéb, mint magatartás, nagy szóval mondhatnám: erkölcsi magatartás”,¹³ semmiképpen nem általánosítható, főként akkor nem, ha – mint az ő esetében – az alkotásra való ösztönzés nem a condition humaine esztétikai formaadásának kényszeréből, hanem egyébként valóban kizárólagos érvényű erkölcsi alapelvek deklarálásának szándékából fakad. Kétségtelen, hogy a mértékadó irodalmi alkotások mindig halálos biztonsággal bemérik azt a távolságot, mely a kor erkölcsi pozíciója és a törvénytáblák parancsa között fennáll, de sohasem vállalkozhatnak arra, hogy eme parancs működésképtelensége miatt felvállalják egy erkölcsi code civil rigorozitását. Nyilvánvaló, hogy az írott műnek vagy kizárólagosan, vagy feltételesen van morális üzenete, de a folyamat nem fordítható meg: egy erkölcsi értékítélet nem (vagy csak ritka történelmi pillanatokban) fikcionalizálható. A műalkotás ugyanis semminek sem rendelhető alá, mert csak saját törvényeinek engedelmeskedik. A művészi alkotásból lesűrhetők bizonyos művészetfilozófiai, s a mű jelentőségét, hatását, értékét megvilágító alapelvek, ám pusztán ezek szabályos alkalmazása még nem vezet műalkotáshoz. Márai, aki nagy biztonsággal mozog az európai szellem szisztematikusan megszürt teljesítményei között, pon-

8 „... azt hitte, hogy a polgárnak van még valamilyen szerepe a világban ... azt hitte, ő, a polgár, a végén csinál valamilyen rendet a világban ... az urak már nem lesznek olyan nagyon urak, mint régen voltak, és a prolik nem maradnak olyan koldus fajzat, mint amilyenek voltunk ... Azt hitte, valahogy mindenki elpolgárosodik, az egyik lefele, a másik felfele, ha ő, a polgár a helyén marad ebben a világban, ahol minden és mindenki tótágast állt.” (In: *Judit ... és az utóhang*)

9 A *Féltékenyek* főhősei.

10 Mintha Spengler követné ebben is: „A székszis korunk egyetlen lehetséges és méltó filozófiai habitusa.” (O. Spengler: *Gép és ember*, Budapest, 1932)

11 Peéry Rezső, Ferenczi László, Rónay László.

12 Az írás valódi értékét „az írás maga” minősíti; nem a szándék, hanem a teljesítmény.

13 In: *Egy polgár vallomásai* II. kötet.

tosan felmérte az intuíció és a fegyelem alkotáslélektani jelentőségét, tisztában van az eszközökkel, amelyekkel egy írónak dolgoznia kell, ám ahelyett, hogy egyfajta ösztönös automatizmussal hagyná érvényesülni, *témává* teszi őket; tudja, hogy egy mű létrehozásának folyamata irracionális abban az értelemben, hogy lényege logikailag levezethetetlen, ezért egy racionális gesztussal elébe megy ennek, mely azzal a következménnyel jár, hogy mert kiemeli őket az alkotás mélyén rejtőző konstitutív dimenzióból, e regényszervező elvek működésképtelenné válnak. A forma ugyanis lényege szerint láthatatlan; az elv nem nevezi meg önmagát. E tipikus csapdát legpregnansabban a heisenbergi paradoxon fejezi ki, miszerint „Az ember megteheti ugyan, amit akar, de nem akarhatja, amit akar.”¹⁴ Márai tárgyalt korszakának kulcsa abban a sajátos viszonyban keresendő, amely teljesítményét és személyes sorsát kölcsönösen kiszolgáltatja egymásnak. Közvetlen kapcsolatról tanúskodik ugyanis, mármint direkt tematikai kapcsolatról műve és egyéni pályája: nagy élményei, 1948-as emigrációja, a kommunizmussal szembeni határozott állásfoglalása, az emigráns sors rettenete, a hazátlanság, a nyugati civilizáció válsága, az európai szellem csődje egy ebben az esetben alkalmatlan műfajba transzponálódna át, mert produkció és alkotás szoros egymásrataltsága miatt képtelen eleget tenni az epikai alakítás egyik legfontosabb kritériumának: a tárggyal szembeni távolságtartásnak. Mindez azonban tökéletesen érthető: a személyes kifosztottság tudata olyan indulatokat szabadít fel az íróban, mely épp a tárggyal szembeni fölény és tárgyilagosság követelményének mond ellent. A mű közvetlenül az íróból, az író közvetlenül a mű lehetőségéből táplálkozik. Az írás személyes önvédelemmé lesz, egy konzekvensen vállalt magatartás megnyilatkozásának egyedüli formájává. Ő maga is tisztában volt ezzel. Amikor Schöpfungliról szólva így ír: „Tudta, hogy az élet irtózatossá zürzavarában nincs más menekvés, csak a jól fogalmazott mondat...”,¹⁵ önmaga viszonyát fogalmazza meg az értelmetlenné vált világhoz. Mert Márai a második világháború befejezésétől számított három-négy év alatt elveszített mindent, amire ember belső függőségét fölépíthette, megfosztották írói rangjától, romba dőlt a világ, melynek képviselőjére – ha nem szűnő ellenállással is – vállalkozott, s ott maradt egy már nem létező „világrend” reprezentánsaként egy személyes ízlésével, méltóságával, igazságérzetével, igényérzetével nyersen ellenséges világban, mely ízléstelen, igazságtalan s összességében méltatlan volt minden eszményhez, amely az emberi nyomorúsággal szemben valódi távlatot ígér. Márai a totális értékvesztést a nyugat-európai civilizáció bukásaként értelmezte, s ebben a helyzetben úgy kellett döntenie, hogy ha magára hagyottan, ha visszhangtalanul is, hűségesen ki kell tartania e humanitárius értékek képviselőjeként, annál is inkább, mert „tiltakozni és lázadni kell, mihelyt valaki és valakik az élet eleven természetes rendjéből rendszert akarnak csinálni. Minden, ami rendszer – vallásos, politikai, gazdasági, szellemi rendszer – halálos veszedelem, merénylet az élet eleven rendje ellen. Azt hiszem, ezt akartam elmondani, amikor írtam.”¹⁶ Nem véletlen, hogy amikor az írás effajta kizárólagosan önvédelmi feladatra koncentrálódik, a beszorítottság s a kétségbeesés patetikus retorikát igényel, s az írás mint a cselekvés gesztusa túldimenzionálódik. A megalapozott pesszimizmus ezért nem konzekvens, s váltja fel időnként egy Máraira oly jellemző igazolhatatlan illuzionizmus, mint például akkor, amikor az írás és a hatalom viszonyát elemzi: „Az írás és az államhatalom viszonya titokzatos. a hatalom tehetetlen a szellemi ember beleegyezése nélkül: a tömegek bizalma csak akkor föltétlen, ha a szellemi ember a maga különös, pogányos, táltos tekintélyével bizonyítja, hogy az a hatalom, amelyről éppen szó van, jó hatalom. S ugyanakkor tudja..., hogy az a mágikus tekintély abban a pillanatban, amikor... az író odaadja a nevét, a tömegek szemében elveszti hitelét és értékét.”¹⁷ Vagy még markán-

14 Idézi Török Endre: *Lev Tolsztoj*, Akadémiai Kiadó, 1979. 17.

15 *Föld, föld!...*, 118.

16 Idézi: Peéry Rezső: *A hetvenéves M. S. Új Látóhatár*, 1970/2. 97-101.

17 M. S.: *Napló 1945-1957, 1947-es bejegyzés*

sabban: „Egy író, ki az?... Volt idő, amikor úgy hittem, valaki. Nemcsak azért, mert... megtudja mondani, amit az emberek gondolnak, hanem mert a megfogalmazott, kimondott tapasztalás elindít az emberekben gondolati folyamatokat, melyekből végül cselekvés lesz. És akkor megváltozik majd az emberi együttélés... Ilyen fellengzősen képzeltem el az író feladatát...”¹⁸ De az ezúttal hallható szkepszis ne tévesszen meg senkit, Márai – ha józan megfontolások után el is veti ezt – utolsó harminc évnyi pályaszakaszán is ennek szellemében írt, persze, nem valamely felhőtlen bizonyosságban, mégis rögeszmésen ezt képviselve, tiszteletre méltó hűséggel. Az író maga is tisztában volt azzal, hogy kísérlete az epikában nem a hagyományos értelemben vett művész törekvése az emberi állapot esztétikai ábrázolására, a lét értelmének vagy jellegének a megfejtésére, hanem fikciós eszközökkel egy olyan atmoszféra megteremtése, amelyben újra és újra fölépíthető egy ideális emberi magatartás emlékműve. Amikor azt mondja, „sokkal igényesebb vagyok, mint a könyvek, melyeket írtam”,¹⁹ erről van szó, csakúgy, mint amikor egy helyütt így ír: „...nem hitték el, hogy csakugyan író vagyok, és lelkem mélyén, titokban én is osztottam velük, akkor is, aztán azóta még sokkal inkább, ezt a kételyt”²⁰ Ebből a sajátos helyzetből következik, hogy Márai művei kínosan statikusak, mert a nyersanyag – maga a szerző – kész és változtathatatlan; lénye, énje, öntudata írás előtt is, írás közben is kétségtelen és sérthetetlen, így munkáiban mindig van valami a kockázat elkerüléséből. E magatartással szemben nincsen valódi ellensúly, kikezdhetetlen, mint egy remekmű; s a mű csupán teret ad e művön kívüli teljesítménynek, ez lesz tulajdonképeni funkciója: a védelem.

2.

Márai számára a legalkalmasabb, ha nem az egyedül alkalmas műfaj a közvetlen megnyilatkozás hagyományos formája, a napló. 1948 utáni pályájának maradandó darabjai ritka kivételtől eltekintve e nemben születtek meg. Az Én itt közvetlenül kimondhatja önmagát; közeg, alkat, forma természetes egyensúlyba kerül. A teljesítmény fölől nézve kivételes szerencse, hogy 1948-tól a már addig is rendkívüli rigorozitással alkotó író („én ... a meg rázkódtatott polgári életérzést iparkodom valamilyen magasabb órarend és munkarend fegyelmébe fogni...”)²¹ kizárólagos életformája az írás lesz, s noha önmaga a vállalat hősieségét, a rendíthetetlen hűséget hangsúlyozza ebben,²² valójában kényszer és kötelesség egyaránt magyarázza e folyamatos öndokumentációt. A napló persze Márai számára nem az intim személyesség műfaja, életének alakulásáról, családjáról, hétköznapijairól, lelkiéletéről semmit nem közöl; nem vallomás tehát a kifejezés szemérmetlen értelmében, hanem szellemi reflexiók laza együttese, a projektív Én adekvát kerete. Emigrációban kiadott naplóinak három kötete pontosan harminc esztendő fölött, 1945-től 1975-ig.²³ Néhány mondatos bejegyzésekben, vagy néhány oldalas eszmefuttatásokban rögzít bennük mindent, amit méltónak ítélt a közzétételre. Legfőképpen olvasmány- és útiélményeiről, politikai nézeteiről tudósítanak ezek a rendszerint tömör csattanóval záruló bon mot-k, s a mindent előntő szkepszis mozdulatlanságába csak ritkán rezzen bele egy-egy derűsebb gondolat.²⁴ Leírásaiban tömör, frappáns és tárgyilagos, stílusa kiegyensúlyozott, s a szűrő, amin átengedi élményeit, hibátlanul működik. Olvasmányai széles érdeklődési körre vallanak, s egyúttal jelzik szemléletének, szépirodalmi munkásságának szellemi bázisát is. Nevek, szerzők, művek áradatából csak a legjellemzőbbeket emelve ki, Goethében s

18 *Föld, föld!...*, 237-238.

19 M. S.: *Napló 1945-1957, 1957-es bejegyzés*

20 *Föld, föld!...*, 30.

21 Idézi: Peéry Rezső: *A hetvenéves M. S. ÚL*, 1970/2. 97-101.

22 „Az írónak írnia kell, ez a kötelessége.”

23 *Napló 1945-1957; Napló 1958-1967; Napló 1968-1975.*

24 Pl.: „Minden között, amivel a vallások fenyegetnek, számomra a legfélelmetesebb a feltámadás fenyegetése. Már felkelni is nehéz, reggel ...” (*Napló 1958-1967, 1967-es bejegyzés*)

a klasszikusokban a tökéletességet csodálja (és, mint Goethével kapcsolatban ő is megjegyzi, unja), Gide-ben az őszinteséget, Valéry-ben „szellemének mediterrán szikravetését”,²⁵ Proustban a francia szellem beteljesülését; a nem „vérszerinti” rokon Spengler,²⁶ illetve Croce és Santayana sajátos történelemfelfogására hatnak; elitizmusát az az Ortega hitelesíti, akinek arisztokratikus elmélete alapvetően befolyásolta Márainak a korszak jellegét a tömegek uralomra jutásában exponáló álláspontját. Bergson intuicionizmusa, Nietzsche és Schopenhauer pesszimizmusa, Toynbee történelemfilozófiája nagy hatással voltak rá korábban is, s ez csak erősödött 1948 után. A magyar irodalomból még ennél is szigorúbb ízléssel választ. Arany János, Jókai, Babits Mihály és Kosztolányi művei azok, amiket Robinzonként a sziget magányában elsősorban a kezébe vesz. A naplók elemzése után két figyelemre méltó megjegyzést tehetünk: egyrészt Márai 1948 után már nem olvas, hanem újraolvas; az európai irodalom mintha befejeződne számára 1945-tel, s ha mégis kezébe kerül egy-egy az utóbbi harminc esztendőben született mű, ritka kivételtől eltekintve (Hemingway,²⁷ Beckett!²⁸) fanyalogva, vagy még inkább elutasítóan fogadja őket. (Különös mód még Albert Camus életművéből is csupán a *L'homme révolté*re figyel föl, Camus-t egykönnyen szerzőnek tartja; valószínű azonban, hogy e magyarul ismeretlen művén túl az irányában tanúsított rokonszenve a francia író közisert aktivitására vezethető vissza az ötvenhatos forradalom idején.²⁹) Másrészt van egy igen határozott szisztematikusság abban, *ahogyan* olvas: minden műből vagy életműből kizárólag az sugárzik ki s csapódik le a naplók villanófényszerű följegyzéseiben, ami Márai szellemi beállítódását alátámasztja, így az újra elővett alkotások szigorúan alárendelődnek a naplók alapvető önvédelmi funkciójának: Márai ugyanolyan kockázatmentesen olvas, mint amilyen kockázatmentesen ír. Ez azonban csupán ténymegállapítás, nem értékítélet; eme apró megnyilatkozások ugyanis többnyire ragyogó s ellenállhatatlan szellemességgel megrajzolt portrék, mind egy-egy megrázó temetési beszéd a romba dőlt európai kultúra sírja fölött. Úgy olvas, mint aki még egyszer számbaveszi e civilizáció valamennyi kincsét, s az utolsó pillanatban még rájuk ragaszt egy-egy cédulát: mintegy a búcsú gesztusával a végső percben utoljára megnevezve őket, hogy ha netán majd egyszer a távoli jövőben kiássák e kultúra elsüllyedt darabjait, e cédulák eligazítsák a kutatót: erről és erről volt itt szó... Utazásai is a Pompejit sirató ember keserű döbbenetében zajlanak; sokat utazik és sokfelé, sőt, kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy életének eme több mint harminc esztendejében – amiként szinte egész életében – mást sem tett, mint utazás közben írt és olvasott.³⁰ Svájc, Olaszország, az Egyesült Államok, Kanada, Mexikó, Nyugat-Németország, Spanyolország, Franciaország és Ausztria ennek a szinte véget nem érő utazásnak egyes állomásai; bármerre megy, ösztönösen is fiatalkori útjainak vonalán halad, azzal a keserű tudattal, hogy az akkor legalább lehetőségeit még el nem játszó polgári műveltségnek már csupán a homlokzatát látja. Az ipari civilizációt, amelyben élnie adatott, a nyugati kultúrára *következő* vaskorszakként éli át, s a technológiai forradalom átalakította világgal szembeni szépségét csak akkor függeszti föl, amikor hitet kell tennie a demokrácia mellett: „A szabadság, ez az ócsárolt és mégis mindennél becsesebb ajándék a nyugati világ nagy többlete. Semmiféle gyanús, kódos utópiát nem érdemes meghirdetni a szabadság biztosítéka nélkül.”³¹ A nyugati világ új korszakának lényegét abban látja, „hogy az újkori gazdasági rendszereken belül a termelt javak és a

25 *Föld, föld!...*, 208.

26 Spenglerről gyakran lekicsinylően beszél a *Naplók*ban, mintha érezné benne az idegesítő felszínességet.

27 *Az öreg halász és a tenger* remekműnek tartja, az író egyéb műveit igen gúnyosan emlegeti.

28 Samuel Beckett *Mercier et Camiers*-éről, a *Godot* első fogalmazványáról van szó, prózában.

29 Camus több memorandumot tett közzé 1956 után, főként írók, különösen Déry kiszabadítása érdekében.

30 Főként az *Egy polgár vallomásainak* második kötetéből világos ez.

31 In: *Föld, föld!...*

tőke nem egyes nagykapitalisták, hanem a termelő, dolgozó tömegek birtokába mennek át... A technológia forradalma tökéletesen megváltoztatta a Tőke és a Munka viszonyát.”³² Ezért állítja egy helyen, hogy az igazi forradalmár Ford volt, aki az emberekből fogyasztót csinált. Olvasmányélmények és utazások mellett a naplók jelentős anyagát politikai fejtegetések teszik ki. Ezek a hosszabb-rövidebb eszmefuttatások Márai antikommunizmusának egyes döntő pontjaira világítanak rá; indulatosan, gyakran a dühödő kitörés hevében fogalmaz ezeken a helyeken, ilyenkor mindig erőteljes antikommunista zsargonnal. Több mint húsz évnek kell ahhoz eltelnie, hogy bizonyos higgadsággal és tárgyilagossággal fogalmazza meg a kommunizmussal szembeni állásfoglalásának lényegét. Így születik meg az 1972-es *Föld, föld!*..., Márai emigrációs munkásságának talán legjellegzetesebb darabja, az újkori magyar emigráció öntudatának kiemelkedő dokumentuma, melyet nemcsak Cs. Szabó László emelt ki legsikerültebbként 48 utáni terméséből („... amióta kint él, nincs megragadóbb írása.”³³), de magunk is úgy véljük, e mű többször is eléri az *Egy polgár vallomásainak* magaslatát, többek között azért, mert hőst – önmagát – őszintén, bensőségesen, a maga védtelenségében és esendőségében formálja meg. A *Föld, föld!*... szerény szerzői jelzés szerint emlékezés, ami azt sugallja, mintha e könyve is a naplók töredékességét, mozaik-jellegét, az emlékezet csapongásának technikáját követné, holott e műve szigorúan megszerkesztett egész, *belső* lendülete van, a nonfiction legjobb hagyományait ötvözi egybe Márai sajátos önvallomások technikájával. Legalább annyira koherens munka, mint 1934-es elődje, s akár felfogható annak harmadik köteteként is. Mert amíg az *Egy polgár vallomásaiban* Márai, a polgár vall arról, mi történt vele gyermekkorától az ifjúkori vándorlásoknak véget vető hazatéréséig,³⁴ a *Föld, föld!*...-ben Márai, a polgár vall arról, mi történt vele 1944. március 18-tól 1948 augusztusáig, Magyarország német megszállásától... emigrációba vonulásáig. A *Föld, föld!*... megrázó számvetés mindazzal, ami akkoriban a világgal, Magyarországgal, Máraival történt. Ő maga így fogalmazza meg könyve célját: „...olyan légkörben éltem, amelyen belül a kommunizmust rögtön a Hét Főbűn után emlegették. Ezért úgy gondoltam, itt a pillanat, amikor... el kell felejtetni mindent, amit az oroszokról és a kommunistákról valaha is hallottam. A pillanatban, amikor... először találkoztam egy szovjet katonával, személy szerint az én életemben is elkezdődött a nagy vizsga, a kérdés és a felelet, a kommunista és a nem-kommunista világ számadása... elhatároztam, hogy – amennyire ember tudja ezt – megtisztítom értelmem minden elfogultságtól, és iparkodom olvasmányaim, beszélgetéseim hulladék-emlékei nélkül szemlélni az oroszokat és a kommunistákat.”³⁵ A *Föld, föld!*... inkább csak a feléig őrzi meg tárgyilagos hangvételét és a kötelező józanságot, ám indulatossága és zsurnalizmusa csak addig zavaró, míg a stílus leegyszerűsítő pátozsa alól nem fejtjük ki a tulajdonképpeni személyes tapasztalatot; mert ez érvényes és támadhatatlan, s a könyv erénye éppen ez: a remekbe sikerült önportré és a lebilincselő korrajz. A mű hőse a negyvenes évek Márai Sándora 1972-es nézetben, így a visszaemlékezés az *elbeszélés* ősi jellegét ölti fel. Az első rész alapkérdése a következőképpen hangzik: a keresztény-humanista világképnek vége, romba dől és „atomjaira hullt szét minden, ami emberi”,³⁶ vajon a szovjet hadsereg „Kelet” képviselőjében nem azért érkezett-e, hogy valamiféle ösztönzést adjon a nyugati műveltségnek? Budapest ostromát nem bent a városban, hanem egy leányfalusi házban éli át, amit a Vörös Hadsereg egy kiszolgáló osztagával kell megosztania. Hónapok telnek el így, ebben a helyzetben, s Márai kitartóan figyel a körülötte élő szovjet embereket, hogy megértse „az ázsiai alkát” lényegét. Benyomásai összegzéseként arra jut, hogy a „keleti ember” személyisége gyökeresen ellentmond a nyugati öntudat térfogatának, ezért a föltett kérdésre adott

32 M. S.: *Napló 1958-1967*, 1959-es bejegyzés

33 Cs. Szabó László: *Nagy várakozások, nagyobb csalódások*, Új Látóhatár, 1981/1.

34 A fiatal Máraiban a korai párizsi évek idején annak lehetősége is felvetődött, hogy végleg külföldön telepszik le; nevét a húszas évek Németországában és Franciaországában is jól ismerték.

35 *Föld, föld!*..., 17.

36 M. S. *Napló 1945-1957*, 1946-os bejegyzés.

válasza egyértelmű *nem*, hiszen az a kollektív kísérlet, „mely iparkodik megfosztani az embert a személyiség mindig kritikus öntudatától és áttemeli a közösség, a társadalmi személyiség öntudattérfogatába”,³⁷ pontosan az ellenkezője a nyugati civilizáció lényegének, melyben éppen a személyiség a megalapozó érték. A második részben életének 1945 márciusától 1946 teléig tartó szakaszát írja meg; azt a kezdeti, különös felszabadultságot, amit akkor érzett, midőn régi lakását – mintegy szimbólumaként egész addigi életének – romokban találja, annak a néhány „vadregényes hónapnak” a történetét, amikor úgy hitte, „megsemmisült a torz alak, aki eddig voltam”, s „az osztály, a polgárság, akivel örökké perem volt”, mikor úgy tűnt, „végre az lehetek, aki vagyok”.³⁸ Ebben a tragikus felszabadultságban néz körül Budapesten, közelebből a Krisztinavárosban, ahová régi lakóhelyéről átköltözik, mert „volt itt sok minden, amit érdemes volt szemügyre venni”.³⁹ S pár oldalon megírja a vesztett értékek fájdalmas siratóénekeit, a magyar irodalom szívszorító hőskölte-ményét, a krisztinavárosi Kosztolányival, a költővel, „aki hazát csinál a legelőből”,⁴⁰ s a Névtelen Olvasóval a középpontban, aki ugyanúgy szobrot érdemelne, mondja megragadó iróniával, mint Anonymus, a Névtelen Író, hiszen „sötétben nem lehet vitatkozni”.⁴¹ Majd krisztinavárosi életképek remek sorozata következik, arcok és történetek, jellemek és sorsok találó pillanatképei, egy Vár környéki séta, amolyan fanyar szemrevétele a helynek, ahonnan végérvényesen eltűnt egy osztály; ezek az oldalak a *Vallomások* legjobb lapjait idézik. A beszámoló ettől kezdve egyre szomorúbb lesz, a kép hirtelen elsötétedik: elemzése az „inflációs időkről”, a hétköznapi élet fokozatos elkomorodásáról, a demokratikus komédiákról, a kommunisták erősödő jelenlétéről az élet minden területén s növekvő fenyegetettség-érzésről tanúskodnak. Mert Márai számára valódi fenyegetés volt (és kinek számára nem?!) a Rákosi-diktatúra, hiszen személyes tapasztalatai azt bizonyították, hogy a kommunizmus mint rendszer nem más, mint „aljas és abszolút Terror”, melynek bázisa „nem a proletár, nem a megalázottak, a kisemmizettek osztályosa”, hanem „a szadista proli, aki csak akkor jelenik meg a történelmi színen, ha felelőtlenül, felsőbb biztatásra működhet. Ilyenkor felhúzza a parádés egyenruhát, megnyalja a szája szélét, feltűri a zubbony ujját, és elégedetten, tempósan kezd munkába”.⁴² A kommunizmus mint eszme véleménye szerint nem „emberszabású”, ezért csak „embertelen módszerekkel lehet az emberekre rákényszeríteni”.⁴³ Hogy pontosan mire gondol, vagyis a kifejtés a mű végére marad; előbb még szembesül „Európával”: 1946 telén rövidebb időre Svájcba, Olaszországba és Párizsba érkezik. Útja „fagyos, didergő vesszőfutás”,⁴⁴ mert úgy látja, „Európa” már nem is létezik Európában. Svájcban a „hőrcsög jólét” riasztja meg, amelynek hatására egyre erősödő szolidaritást érez a magyarországi nyomorúsággal; Párizsban a számvetés hiánya döbbeneti rá, hogy a „Nyugat” valami bénult állapotban elmulaszt szembenézni azzal: a háború véget vetett egy hosszú korszaknak, s nem lehet „ugyanott folytatni”, ahol a háború előtt. A „Nyugat hazudott”, érti meg Svájcban, mert elárult egy eszmét, a humanizmust. „Mi a humanizmus?... Emberi mérték. – feleli kétségbeesetten. – Az, hogy az egyén a mérték. Az egyén a fejlődés értelme... Az emberi magatartás, amely nem remél természetfeletti választ a halál problémájára, és nem várja emberfeletti erőktől a földi problémák megoldását: a magára hagyott, a közömbös és ellenséges universumban vak véletlen akaratából alakot öltött kétlábú emlős, az ember az egyetlen élőlény, aki az ösztöntől függetlenül el tud igazodni a világban. Az „emberi” hiányzott, fájdalmasan. Mert

37 *Föld, föld!...*, 78.

38 *Föld, föld!...*, 96-98.

39 *Föld, föld!...*, 99.

40 *Föld, föld!...*, 101.

41 *Föld, föld!...*, 107.

42 *Föld, föld!...*, 162.

43 *Föld, föld!...*, 163.

44 *Föld, föld!...*, 195.

Idill az illatos budoárba'

„Amilyennek mások látnak és amilyennek
ő lát. Ki választotta ezt az arcot nekem?”
(Joyce)

1.

*a félkerekítettség közérzetével az ébredéstől számított
ötödik percben amikor még nem nyitottak ki az újságosbódék
mielőtt cihelődném még összehurkolt kéz tarkóm
mögött innen kezdődhetne akár új időszámítás
suttogom magamba
ilyenkor alszik a menthol-symphonia s mindez csak idill
az illatos budoárba hogy megfogalmazódj*

2.

*megírtam egy cikkelyt kinek szájfje szerint
szövegcsíkok a vágóasztalon mielőtt úgyis
befordulok a hajnali sarkon
a plan de paris és zongoristám képei között
még belecsillanok a tükörbe hol tenyérrnyi kavicsok
füzére nyakamról tengeri ékkő
ez idill budoárban még megtehetném
látsszam ábrándos lotyónak ha ennek akarnak
de bennem fölfeslik a látszatszövedék*

3.

*széphalom még messze van ketrecek helyett
apró kalitkák ím e homályos vagonba
beszállva lásd megváltozott az arcom
mindez elmozdulás az illatos budoárból
ó csücske a várakozás hevében manír-posztmodern
sorokat üzenetet hagyok*

MŰVEK ÉS EMBEREK

Romániai szemle IX.

Legutóbb (ha jól emlékszem, 1990 nyarán – a szöveg megjelenését tekintve novemberben) azzal fejeztem be művek és emberek szemlélését, pontosabban a romániai sajtó vázlatos bemutatását, hogy mégiscsak változott errefelé a világ. Ezt megelőzően (a sorozat VII. – de tévesen VI-nak jelzett – darabjában), négy hónappal az 1989. decemberi események után, a bukaresti TV nyújtotta (vegyes) élmények alapján próbáltam összefoglalni a nagyhatalmú mass media szerepét nálunk, s e számbavétel egy jóindulatú, kérdés formába öltöztetett állításba, illetve tagadásba torkolt: utóvégre melyik nemzeti (nemzetiségi) televízióról mondhatjuk el, hogy áll a talpán? Azóta újabb tanulságos hetek, hónapok peregtek le, s az évvégi számvetés arra kötelez, hogy többszörösen helyesbítsek (nem csupán a sorszámozásban) – legalábbis a következtetések tekintetében. Maguknak a jelenségeknek a jellemzését nem próbálom, nem is akarom retusálni, nem érzem szükségét e műveletnek. Különbösen sem óhajtok hasonlítani némely bukaresti tv-sztárokhoz (RTV-sztárokhoz), fő-fő (feledékeny) intejuálanyokhoz és kommentátorokhoz...

A két szemle-véget összekötve – válasszuk mégis külön a dolgokat. Össze- és szétbogarozva a szálakat. Úgy, ahogy az 1990 karácsonya körüli manipuláció-sort realista prózánk tekintélyes egyénisége, Szabó Gyula írói beleérzéssel, világpolitikai összefüggésekben értelmezte a kolozsvári *Szabadságban* (*Üdvhadserég*). A romániai tévénezők nevében írhatta le Sz. Gy., a hadi-hadgyakorlati (hargitai) eszmefuttatás „ünnepi” aláfestésként – de lényegében mindvégig ugyanarról a hatalmi mechanizmusról szólva: „...ha angyalváró gyermekeseregünk szirupos borvizet kívánt volna inni a karácsonyi napokon, az a kívánsága némiképp könnyebben teljesülhetett volna, ha összegyűjtjük és palackozzuk azt a sok karácsonyi szirupot, amely a tévéink dobozából az ünnepi napokban elfolyt. Mint egy tündéri meseországban egy tejfel-mézzel folyó Kánaánban, úgy érezhettük magunkat, s hogy ráadásul még Európa is legyen, a híradó szent-glóriás szerkesztősége még világnyelveken is kívánta nekünk a boldogságot.” Magyarul nyilván nem (szemben az 1989 decemberi gyakorlattal) – ez a bukaresti magyar adás szerkesztőire maradt.

Mint ahogy rá maradt sok egyéb elmondandó, amit a romániai magyar tévénezők hallani-látni szerettek volna. De nemcsak ők, azaz mi, hanem a magyarul alig vagy egyáltalán nem tudó román tömegek. Ha az április végén, május elején Kalotaszentkirályról jegyzett soraimban még kötelességemnek éreztem a bukaresti magyar tévéstábbal kapcsolatban az öncenzúra bizonyos továbbbéléséről említést tenni, az 1990/91-es fordulón az intézményen belüli intézmény felnőtte, felelőssé válását kell kiemelnem – korántsem „szeparatista”, az alkotmánytervezet szerint büntetendő indíttatásból. Néhány hónap alatt a bukaresti magyar adás olyan tekintélyt szerzett – a román lakosság előtt is – feltűnő szókimondásával, igazmondásával (és ezt a román feliratozás nyilvánvalóvá tette), hogy tökéletesen kiérdemelte Romulus Vulpescu úr és társai dühös-vátrás kirohanásait, korlátozó-betiltó javaslatait. Romulus Vulpescu ugyanis, akit „civilben” jónevű írónak, kiváló műfordítónak (tehát európainak?) ismertünk, felháborodottan utasította el a szenátusban, szenátori minőségében – és adófizető polgárként – a bukaresti központi magyar adást mint olyant, ahol őt a „saját pénzén” rendszeresen gyalázzák; ha már nem lehet a magyar adást megszüntetni – mondotta a nép választott képviselői előtt –,

körzeti jelleggel sugározzák, Kolozsvár, Marosvásárhely, Hargita, Kovászna tájain, amelyek „amúgyis magyar okkupáció alatt vannak”. Ezt a felszólalást a központi stúdió hírszerkesztősége (a hírhedt „Actualități”) sugározta, a terem reagálásából keveset hagyva az adásban, némi derű (harsány röhej?) azonban rögzült képernyőnkön. Egyébként ugyanezen író úr (úr ír) adta hírül az egyik fővárosi lap olvasóinak még tavasszal, hogy a Székelyföldön a magyarok román fejekkel futballoznak... (Farkas Árpád és mások be akarták perelni rágalmazásért, uszításért, s ha a per be is indult, ítélethirdetésről nincs tudomásom. Vulpescu viszont az áprilisi írószövetségi kongresszuson gúnyosan szólt erről az esetről – a szónoki emelvényről –, kijelentvén, hogy kérni fogja, Budapesten legyen a tárgyalás, mert az ugye egy európai város, és ő oda megidéz 15 millió tanút...) Természetesen ugyanígy kiérdekelte Boros Zoltán és csapata a *România Liberă* (népszerű, demokratikus vállalatú bukaresti napilap) elismerését és védelmét, a Vulpescu-féle támadások idején; és törvényszerűnek mondhatjuk, hogy az Írószövetség égisze alatt szintén a román fővárosban megjelenő *Contrapunct*, a fiatalabbak hetilapja a magyar szellemiség bemutatásának s az érdemi dialógusnak szentelt, külön jegyzetet, elemzést érdemlő számában (1990. nov. 23.) a „Mit tudunk egymásról?” megválaszolója során „az elfogadható módon partizán tévéadásokra” magyar nyelven is hivatkozik, kiemelve politikai beállítottságukat, elvi-erkölcsi tartásukat.

Ion Bogdan Lefter nem részletezi, kire-mire utal, ám aligha tévedünk, ha az 1990. június 13-15. utáni hétfő délutánokra gondolunk, a magyar adás saját operatóri felvételeinek közreadásával s a kétrészes Kányádi-interjúval kezdődően. Az objektív információra éhes emberek nem először és nem utoljára innen tudhattak meg tényeket, itt hallhattak nyíltan megfogalmazott kérdéseket például a „bányászokról”. A magyar adásban szólt meg először D. Giurescu, a több évi távollét után Franciaországból hazatért s ma újra a bukaresti egyetemen tanító történész (a neves történész-dinasztia harmadik nemzedékének képviselője), kényes nemzeti-nemzetiségi ügyekben. (Jó volt éppen ma viszontlátni őt, „többségi” műsorban, főadásidőben, a nem kevésbé kényes királyság-köztársaság váltás tárgyszerű megvilágítását szolgáló újabb szakmai beszélgetésben – néhány nappal Mihály király látogatási kísérletének megghiúsulása után.) És persze, a hétfői három órában jelent meg újra, balesete után, Tőkés László püspök, s az őt időközben ért számos nemtelen váddal szemben beszédes képsorokból tudhatta meg bárki, mit is jelentett az ő amerikai útja, kik és hogyan fogadták az ellenállás, a forradalom temesvári hősét.

A cotroceni-i (királyi, illetve elnöki) palotában az első évfordulón rendezett fogadáson sem Tőkés László, sem Domokos Géza, sem a költő Mircea Dinescu meg Ana Blaudiana, sem a színész Caramitru, sem a művelődési miniszterré lett művészettörténész, Andrei Pleșu nem volt jelen – őket más műsorokban, más szerepkörökben, más környezetben kell már keresnünk és megtalálnunk. Néha azonban a televízióban is. Például – retróban. Különös, tanulságos élményt hozott az egyéves évfordulóra készített (mondhatni: hivatalos, mindenesetre sűrű miniszterelnöki szerepléssel megtűzdelt) tévéssorozat első két része; a világszerte és idehaza is sokat emlegetett „tévéközvetítéses forradalom” (a műfaj világpremierje) 1990 decemberében más arcát (is) mutatta. Hogy csak egyetlen, de a legbeszédesebb mozzanatot emeljük ki: archív felvételeket láthattunk most a híres, akkor sokunk által megkönnyezett, legelső forradalmi-zabados tévés jelentkezés, a (kelet-európai idő szerint) múlt év december 22-i, déli 13 órai adás közvetlen előzményeiről. A bombabiztos 4-es stúdióban, a hírszerkesztőség főhadiszállásán ugyanis kb. 50 perccel korábban felállt már a csapat, kevéssel 12 óra után elkezdődött a hangzavaros (tulajdonképpen ki által dirigált?) rendezés, rendezői-operatóri beállítás – a forradalmat megvívók, illetve a győzelmet bejelentők csoportjának közepén Mircea Dinescuval. Mint valamennyi jelentkezésében (azóta is), Dinescu itt is hiteles volt, a háziőrizetből frissen szabadult költő a „Sors, nyiss nekem tért” mindent elsöpítő lendületével igazolta a forradalom tisztaságát, a győzelem fenségességét. Egy év múltán, szembesülve – töb-

bek között – ezzel a képsorral, az archív felvételekkel, a vele most készített interjúban el-
takarta az arcát, lehajtotta fejét, mint aki egy rendezőileg-színészilleg túldramatizált szín-
padi jelenetben látja viszont önmagát. Persze, a szövegét kellett idéznem, hiszen a költé-
szet szól általa akkor is, ha „közönséges” (közéleti) prózát mond. Ő pedig folyamatosan
mondja ezeket a szövegeket, Bukarestben és az országhatárokon kívül, természetes em-
beri kapcsolatban vagy közvetlenül, közvetve tömeg elé állítva. Én magam – gondolom,
többekkel osztozva – büszkén őrzöm annak az írószövetségi szeptemberi választmányi
gyűlésnek az emlékét, amelynek egyik (a legjelentősebb?) tárgypontja a *România Mare* cí-
mű, fasiszta hangvételű hetilapot szerkesztő Eugen Barbu, a Ceaușescu-„aranykorszak”
éveiben plágiumban bűnösnek talált prózaíró szövetségünkben való kizárása volt.
(Össze nem hasonlítható, bár összehasonlítandó ennek a bukaresti Vernescu-palotában
lezajlott eseménynek az emléke ama közel negyven évvel előbbi, vérfagyasztó KISZ-
gyűlésnek az emlékfoszlányaival, amelynek szenvedő alanya a nálam alig idősebb Ve-
ress Zoltán, az 1961-es első Forrás-kötet szerzője, a ma Stockholmban élő erdélyi magyar
író volt. Tizennégy-tizenöt évesek lehettünk akkor, az egykori kolozsvári Református
Kollégium diákjai; utasításba kaptuk a „felsőbbiségtől”, hogy a „szervezkedés, felforgató
tevékenység miatt már börtönben ülő Veress Zoltánt, előző KISZ-titkárunkat zárjuk ki az
ifjúsági szervezetből. Több mint gyanakodva ugyan, szégyenérzettel, ám jól működő
szavazógépként egyhangúan megszavaztuk a kizárást. Erről a gyerekkori bűnömről, bű-
nünkről sosem beszéltünk aztán V. Z.-vel, nyilván a történelemre bíztuk a tisztázást, az
ítélkezést.) Visszatérve a Barbu-ügyhöz, ahhoz a bizonyos, a politikai hatalom által el-
tussolt plágium-botrányhoz és a legújabb, faji, sovíniszta uszításban, célzatos gyalázko-
dásokban élvezkedő világbotrányokhoz, Dinescu kérlelhetetlenül gúnyos, metszően
igazságosító szavai jutnak eszembe. És nem hiszem, hogy később bármikor is szégyen-
keznem kell majd, amiért ezen a választmányi gyűlésen a többséggel, többségekkel
együtt fölemeltem a kezemet, oldalra-sandítás nélkül szavaztam a kizárásra.

Az utóbbi hónapok sok író – román és magyart – hoztak különböző döntéshelyze-
tekbe. Nem utolsó sorban arról kellett dönten, vállalják-e továbbra is a politikai közsze-
replést vagy éppen a politikai státust – s ha igen, melyik, milyen oldalon. A cotroceni-i
(el nem hallgatható) „hiányzások” az egy év alatt lényegi változásokat szenvedett Nem-
zeti Megmentési Front – mondjuk így – irodalmi és művészeti vereségét igazolták. A
parlamentbe bejutott történelmi pártok (a Nemzeti Parasztpárt, a Nemzeti Liberális Párt)
s a képviselői mandátumait, illetve taglétszámát tekintve változatlanul a legnagyobb el-
lenzéki pártnak számító Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) mellett, rész-
ben közreműködésükkel új ellenzéki koalíciók alakultak, és ma – az RMDSZ-t nem szá-
mítva – az Antitotalitárius Demokrata Fórum vagy a Polgári Szövetség (Alianta Civică)
bizonytalán több személyiséget, a román kultúra jelentősebb alkotóit tudja mozgósítani,
mint a régebbi formációk, elsősorban a Front. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ebben
szerepet játszottak a hivatalosságok bizonyos önleleplező gesztusai – akár a parlamen-
ten, akár kormány- vagy elnöki szinten. A hivatalos nemzeti ünneppé vált december 1-
jén, Gyulafehérvárt például a vátrás rendzavarás, s az elnökségi tribünről megnyilvánult
(a tévé egyenes adásában jól látható!) rokonszenvező visszajelzés sokak szemét nyithat-
ta fel. Hogy mi köze ennek az irodalomhoz? Közvetlenül csak annyi, hogy a legkövetke-
zetesebben zavart, kitapsolt-kifütyült szónokban az RMDSZ főtítkárá, azaz Szócs Géza
kolozsvári költőt lehetett felismerni. A nemtelen (és antipolitikus!) viselkedés miatt a
képviselőházban tiltakozó s a miniszterelnök lemondását követelő frakcióelnök, Domo-
kos Géza pedig azonos a Kriteriont, a bukaresti nemzeti könyvkiadót húsz éven át si-
kerrel irányító szerkesztővel, irodalompolitikussal, a Romániai Írószövetség tegnapi al-
elnökével, Mircea Dinescu barátjával...

Nehéz tehát manapság irodalmi krónikát írni úgy, hogy figyelmen kívül hagyjuk a
politikai életet. Mert elmegy például az ember Szatmár (Szatmárnémeti) városába, hogy

eleget tegyen régi ígéretének, s a Gellért Sándor országos szavalóverseny zsűrielnöki tisztjét betöltse (a versenyt különben a helyi RMDSZ szervezte), de ott sem adhatja át magát a versek varázsának; fülét a kép megjelenése nélkül zörgő (elvben fekete-fehér, de most tejfehér tévékészülékhez tapasztja az elsőosztályú szálloda első emeleti szobájában, hogy legalább szövegfoszlányokból rekonstruálja magának a legújabb bukaresti tévébotrány fejleményeit. Ugyancsak a bunker-értékű 4-es stúdióról, a hírszerkesztőségről van szó, a tévé szabad szakszervezetének napok óta ellenük, hírszerkesztők ellen is éhségsztrájkot folytató elnökéről, pontosabban az esti hírek közben a stúdióba behatoló műszakiak követeléseiről, kitartó tüntetésükről, amelynek zaja a tévé-folyosóról behalatszik a stúdióba s onnan szobánkba („mincinosii, mincinosii” – „hazugok, hazugok” stb.) A következő órában sajnálom igazán, hogy csupán hangot fogok, képet nem (ehhez egyébként már annak idején kezdtem hozzászokni, amikor Kolozsvár valamelyik külterületében a budapesti tévéműsort próbáltuk befogni); nem látom, csak hallok Domokos Géza parlamenti interpellációját, a politikai vakságra és süketségre valló, ellenzék-ellenes támadások ügyében. – Uraim, honnan ekkora rövidlátás (fordítom emlékezetből Domokos rövid parlamenti szövegét), hát nem veszik észre, hogy miközben Önök az ellenzékét támadják, mit ír a *România Mare*, s hogyan támadja a parlamentet is?

Tokajban és Bécsben és Debrecenben és Szilágysomlyón, változó közönség előtt, tulajdonképpen ugyanarról folyik a szó, bármelyikünk szólaljon meg. Találkozásom Európával – és e találkozások, A TALÁLKOZÁS ismétlődő, sajnos, folyamatos akadályozása. Más fórumokon – hasonlóan mond Mircea Dinescu és Andrei Pleșu és Alexandru Paleologu (akinek bíráló szövegeit nem tudta elviselni a kormány, és Románia nemzetközi tisztelettől övezett tudós-írójának távoznia kellett a párizsi nagyköveti rezidenciáról). Hasonlóan mondott a forradalmi évfordulón a tévé irodalmi műsorában (amelybe szerencsére nincs beleszólása az „Actualități” régi-új szerkesztőinek) a temesvári Vasile Popovici, a bukaresti Steliu Tănase, Nicolae Manolescu, a regényíró Breban s a fiatal Ion Stoiciu. Ilyen adások, ilyen szövegek sugárzásának perceiben az ember új reményre kap. Hogy minden frontok és minden lángot okádó (vagy fagyot lehelő) tűzhelyek („vátrák”) ellenére – mégiscsak lehet, mégiscsak érdemes...

Mikor mondja, mikor híresztelje ezt a krónikaíró, ha nem az év utolsó óráiban? Amikor várja a reményt, az új esztendő harangszavát...

Kolozsvár, 1990. december 30-31.

A HOLOCAUSTRÓL – DE NE ÁLTALÁNOSÁGBAN*

Hölgyeim és Uraim, tisztelt konferencia,

1. az én zárószavaimnak nem az az elsődleges feladata, hogy megköszönjem azt az áldozatos és sokrétű munkát, amelyet a konferencia megszervezői végeztek és anyagi feltételeinek biztosítói nyújtottak. Ezt majd a konferencia szállásadójának és szellemi védnökének, a Pécsi Egyetemnek képviselői s a Szövetség tisztségviselői teszik meg, annál is inkább, mert ők ismerik, mily sok fáradsággal és gonddal járt ez a munka. Az én tisztem, ha szabad ezt mondanom, a konferencia módszeréről és karakteréről, kezdeményeiről és eredményeiről szólni, főleg pedig egy-két olyan kérdéskört érinteni, amely különösen erős vitát váltott ki, s olyat, amelyre a továbbiak érdekében különösen érdemes figyelni.

Ez a megbeszélés e tárgykörben az első egyike az országban. Kivált a tekintetben, hogy nem valamely hivatalos állami vagy pártirányítású intézmény hozta létre. Mert voltak e téma tárgyában ilyen intézmények által irányított összejövetelek, de ezek esetében többnyire eleve adottak voltak konklúziók, amelyekhez el kellett jutniok. Itt viszont önként vállalkozó, független résztvevők mondták el e végzetes korszakról, a vész-korszakról kutatásaik eredményeként, eszmélkedéseik következtetéseként társadalometikai véleményüket, történetkritikai felfogásukat. Mégpedig nem azért, hogy népek, nemzetek, csoportok, felekezetek ellen vagy mellett hangulatot keltsenek, hanem hogy megértsék, miként jöhetett létre e szörnyű tragédia, s a megértés alapján hasonlók megismétlődésének lehetséges indítékait csírájukban, gyökerükben az értelem eszközeivel elfojtani segítsék. Egyetértve Ranke, a nagy történész ama felfogásával, hogy a történetkutatás elsődleges mozgatója a jövő gondja. Érvelő anyagának szolgáltatója viszont a múlt s a minden napszálltával múlttá váló jelen. S egyetértve korunk egyik neves filozófusával, aki a három idődimenzióból a jövő aggodalmait által mozgatott jövőalakításnak vetette alá a múltnak is, a jelennek is átélő s átértő föltárását és megismerését, mind az egyedi, mind a közös, mind a nemzeti, mind a nemzetközi gondolkodásban. Ami, persze, nagyon is együtt járhat s együtt is kell járnia azzal, hogy e tragikus múlt áldozatainak emlékét ne csak fölidézzük, tevékenységüket ne csak az illő elismerés szintjére hozzuk, hanem jövőt alapozó múltunkba való ama szerves beállítást is végbevigyük, amelyet az elmúlt évtizedek vagy tagadtak, vagy nem jelentőségüknek megfelelően mutattak be.

Ez az értekezlet sokrétűségével és soktónusú voltával, változatos tárgyköreivel és különböző megközelítési módjaival is újat hozott. S ha talán föl lehetne is tenni a kérdést, nem gátolta-e ez az együttes eszmélkedés összetartó erejét, nemcsak azt kell válaszolnunk, hogy szükségszerűen következett ez kezdeményező, indító jellegéből, hanem azt is, hogy egyben nagyon termékeny és hasznos is volt, mert így, mintegy spontánul is fölhozott, kijelölt, élreállított olyan kristályosodási pontokat, amelyek köré az érdeklődés, az eszmélkedés nagy hangsúllyal összpontosult, illetőleg amelyek körül a különböző vélemények és következtetések ütköztek egymással. Márpedig az ilyen pontokat, problémaköröket előzetesen, előleges tapasztalat híján ritkán lehet kijelölni.

* Az 1990. augusztus 26-31. között *A Holocaust témája a művészetekben* címmel Pécsen megrendezett nemzetközi tudományos konferencia zárószava.

Hármat hadd emeljek ki ezek közül.

2. Az első az a szemrehányás vagy panasz, hogy míg az irodalom vészorkorszak okozta veszteségeit, illetőleg az áldozatoknak az irodalomban játszott szerepét az iskola, a történetírás, a művelődési sajtó viszonylag kielégítően tudatosította, addig a festészetben, a szobrászatban s általában a képzőművészetben elszenvedett veszteségeket, illetőleg az áldozatok ott játszott, hasonlóan jelentős szerepét nem.

Van ebben sok igazság.

Adódhat ez abból a hazai sajátságából, hogy itt a művészeti, az esztétikai oktatásnak, művelődésnek, tudatnak középpontjában az irodalom áll. S abból is, hogy a közéleti s az irodalmi publicisztika itt mindenkor, különösen pedig épp az elmúlt négy évtizedben erősen összefonódott, főleg annak éppen két domináns, félig-meddig szövetségben lévő irányában, a marxistában és a népiesben. Így az irodalom világa a közéleti érdeklődésű embereket sokkal könnyebben elérte, mint a képzőművészeteké. S következett, persze, abból az egyszerű technikai s gazdasági tényből is, hogy egy vers, egy novella, egy regény közlése lapokban, könyvekben messze egyszerűbb, olcsóbb, elterjedtebb, mint, mondjuk, egy festmény színes, az eredetit akár csak megközelítő reprodukciójáé. S verset, novellát, regényt rádión s előadásokon át könnyebb a közönséghez juttatni, mint tárlatot kívánó képzőművészeti alkotásokat. De lehet oka ennek az is, hogy a kelet-közép-európai, kivált a hazai szellemi életben az irodalom nemcsak játszotta, de vindikálta is magának a közgondolkodást kifejező és alakító elsődleges szerepet. Nagyon gyakran nem is csak a többi művészeti ág ellenében, hanem a bölcséleti és etikai, sőt, a szociológiai és politikai vizsgálatokkal és tudományokkal szemben is. Így kialakult egy olyan mentalitás, amelynek jegyében a műveletlenség, sőt, a hazafiatlanság gyanújába kerül az, aki az éppen elhíresült írókat, költőket, műveket legalább hallásból nem ismeri, míg a náluk semmivel sem kevésbé jelentős festők, szobrászok, építészek számontartása valami egyedi sajátságának, külön érdeklődésnek számít.

De van, lehet egy mélyebb, az elmúlt időszakra különösen jellemző oka is e képzőművészeti korszak itt emlegetett alkotói háttérbe szorításának. A Révai- s a Lukács-féle esztétika a hazai irodalomban végbement 20. századi változásokat könnyebben el tudta tűrni, mint a képzőművészetben létrejöttéket. A képzőművészetben a változások ugyanis már az első világháború körül nagyobb arányokban s az európaival szorosabb szinkronban haladtak előre, mint az irodalomban. Az utóbbiban szociálisan gyakran pozitív célú törekvések – a *Nyugat* végső korszakával párhuzamosan, kivált pedig utána – visszaszanyúltak az úgynevezett népnemzeti romantika-realisztikus modorhoz. S ezt a visszahajlást a Lukács-Révai-féle esztétika egyenesen szorgalmazta is. Így a képzőművészetben a hazai hagyományból Munkácsy vált szinte kizárólagosan követendő ideállá, az impresszionizmus képviselői csak úgy-ahogy elfogadottakká, az expresszionistáknak pedig egyike-másika, ideológiájánál, pártállásánál fogva valamelyest megtűrtté. Akit a velük együtt s az utánuk tevékenykedők közül az izmusok vagy az avantgárd címszóval lehetne összefoglalni, azokat többnyire a dekadencia vagy a formalizmus vádjával illették, s egyértelműen az elvetendő körébe utalták. S mivel az üldözöttek közül igen nagy számban tartoztak ide igen jelentős alkotók, őket éppúgy elhallgatták, mint a nem a zsidóságból származó társaikat is, mint pl. Kassákot.

A kérdés jogos fölvetése tehát három hasznos ösztönzést is nyújthat. Először ösztönözhet a művészeti oktatás olyan reformjára, amelynek jegyében a különböző művészeti ágakat szembesítő összehasonlítással láttatja az iskola, az egyetem, a művelődési intézményrendszer. Másodszor sürgetheti e korszak olyan szerveesebb, teljesebb, valóság-hűbb bemutatását, amelyben ez alkotók mind a hazai, mind az európai művészet körében elnyerik mind esztétikai értéküknek, mint történeti szerepüknek megillető helyüket. Végül, de nem utolsósorban, annak az olyannyira elhanyagolt művelődéstörténetnek a fontosságára hívja föl a figyelmet, amely segít kibontakozni a nemzeti partikularizmus

még meglévő, rasszizmustól sem mindig mentes bilincseiből, s tudatosítja, hogy minden nemzeti kultúra akkor igazán kultúra, ha készen áll minden érték befogadására, s ha művet és embert egyaránt saját kora plurális értékrendjében, önbecse alapján mér meg, s nem pusztán, s nem is elsősorban örökölt tradíciók beltenyészetének mércéi szerint. Mert minden beltenyészetben élő művelődés elveszti termőképességét, s a világkultúra egészében pusztá archaikus maradvánnyá silányul.

3. A második erős vitakérdés, ha szabad így mondani: kényesebb volt, s ha nem jól felelünk rá, minden érintett felet mélyen sérthet. Van-e közös a zsidóság s a cigányság náciizmus hozta tragédiájában; egy szintre hozható-e a kettő, ha igen, miért, s ha nem, miért nem?

Úgy gondolom, távolabbi történelmét illetően más-más a két népsors, más-más a két népcsoport üldöztetésének miertje és mikéntje. Az eszme- és politikátörténet, a gazdaság- és társadalomtörténet egy nem túl távoli pontján, egy nem túl messzi korszakában azonban közelít egymáshoz a kettő, s utoljára, a rettenetes végkifejletben, a gázkamrák szörnyűségében egybefonódik a két embercsoport végzete.

Fogjuk egészen rövidre a dolgot. A zsidóság üldözése, bár ősidők óta számtalanszor olyan megokoló motívumokra is hivatkozott, amelyek később, főleg a 18. század közepétől a nemzeti, majd a 19. század második felétől a nemzeti-faji igazolás alapjául szolgáltak, sőt egyenesen összefogták azokat, mégis, a xenophobia társadalomlélektani, az ökönomia repressziós és zsákmányoló, a politika bűnbak-állító és indulatlevezető indítékai végső soron majd mindig vallási köntösben jelentek meg, vallási ideológiává álltak össze, s valláserkölcsei demagógiát kölcsönöztek az üldözésnek. Isten-gyilkos, Krisztus-gyilkos e nép – hangzott az érv – amely tagadja Krisztus istenségét, tagadja a megváltás megtörténtének tényét, tagadja az Újszövetség kinyilatkoztatás voltát. Így tagadja, vagy legalábbis nem tartja magára kötelezőnek azt a társadalmi, erkölcsi és jogrendet, amely az evangéliumokból s a szentíratokból következő elvekre alapozottnak vallja magát. A viszonylag türelmes kikülönítéstől és a szabályozott ellenőrző felügyeletről a meg-megújuló pogromokig s kiűzetésekig terjedt ennek a felfogásnak közéleti gyakorlata. A türelmes időszakokban, jöllehet a vád és karakterizálás ekkor is érvényben volt, nemcsak egyesek, de közösségek is szorosan beépültek, s elfogadott, sajátos részei lettek az őket környező világnak. Az áttérítés szándéka gyakori ezekben a korszakokban is, s a meggyőző rábeszéléstől az erőszakos kényszerítésig terjedt. Az áttérőket, minthogy szinte szükségszerűen zárt közösségükből is kiléptek, második, harmadik nemzedékben rendszerint asszimilálta a környező világ. Az áttérések azonban nem mindig enyhítették a zsidóellenes hangulatot. Sőt, gyakran erősítették, mivel az át nem térőket az igazság elől való bűnös elzárkózásban is vétkesnek mondták, s a térítők kudarcérzete kényszerrel sem kerülő vakbuzgóságba csapott át.

A vallási köntösű, ideológiájú antiszemitizmus hatékonyságának virulenciáját jól mutatja, hogy a felvilágosodás deista képviselői gyakran vallási érveléssel próbálták fölvenni ellene a harcot. Legszebb példa erre Lessing Bölcs Náthánja. Az üdvtörténet s a teológiai dogmatika különbségei fölé állítja a közös egyistenhitet, s az embert cselekedetei alapján egyenlően és igazságosan megítélő Isten közös hitét s a belőle következő etikai magatartást. Sajátos elágazása az antiszemitizmus elleni vallásos érvelésnek a Jézus és a tanítványok, az evangéliumok és a szentkönyvek zsidó eredetére való hivatkozás. Kétségtelen azonban, hogy ez is, mint az áttérések is, kétféle hatást váltottak ki: nemcsak egy antiszemitizmust enyhített, hanem egy azt erősítőt is, amely ugyancsak megátalkodott makacsságban marasztalta el a zsidóságot.

A 19. század középső harmada rendkívül fontos és fölötte kétarcú a zsidósághoz való viszony tekintetében. A felvilágosodás eszméit is továbbvivő romantikus liberális nemzeti mozgalmak a zsidóság befogadását nemcsak állampolgári, hanem társadalmi szinten is szorgalmazzák. Ezek a mozgalmak, mivel erősen laicizáltak és toleránsak val-

lási tekintetben, s a nemzeti eszmét a vallással egyenlő rangúnak és fontosságúnak vagy éppen annál elsőbbnek és fontosabbnak tartják, a nemzeti nyelvet és kultúrát átvevő zsidóságot, áttérés nélkül is, a nemzet s nemzeti polgárosodás erősítőjeként tekintik, s valását a meglévő felekezeteké mellé sorolják, majd egyenjogúsítják is. Ugyanakkor a liberalizmus és kapitalizmus ellen, ugyancsak a nemzeti eszme jegyében, annak állítólag jobb érdekvédelme jegyében hadrakelő konzervatív nacionalizmus megtalálja a szociális és nacionáldarwinizmus fajfölfogásában azt az egyik fő elemet, mellyel ellentámadásba lendülhet.

Nem térhetünk ki itt a 20. századi náci fajelmélet nacionáldarwinista alapozásának előzményeire. Csak annyit említünk, hogy a fajok különbözőségének kérdése már a 17-18. században fölmerül, karakterizálásul inkább, mint értékmérőül. A romantikus nemzetteljesítésekben felerősödik szerepe, de ez még mindig nem áttörhetetlennek tekintett biológiai törvényekre alapozott fölfogás. Még a francia Gobineau gróf is, hírhedt művében, amelyet joggal tekintenek a „modern”, náciizmust előlegező fajelmélet indítójának, mivel állandósult és öröklődő értékbeli különbségeket, fölé- és alárendeltséget hirdet a fajok között, mondhatnánk, történeti-szociológiai fejlődésből veszi érvelését, bár már a biológiai elem is jelen van nála. A természettudományos, mindenekelőtt biológikus argumentálású pozitivisták élet- és fejlődéstan korszakában lesz a nacionáldarwinizmus a legfőbb legitimációs háttér. (Anélkül persze, jegyezzük ezt meg, hogy Darwint, a humánusan keresztény embert ezért felelősség terhelné.) A náciizmus egyértelműen biológiai megokolással látja el fajelméletének téziseit, bár bőven ad hozzájuk a Chamberlain-féle „nordikus” és egyéb historizáló mítoszokból is.

Voltaképp itt érintkezik, kerül párhuzamba a két szóbanforgó népcsoport fajelmélettel „legitimált” végzete.

A cigányság üldözése elvi megokolásának története egyszerűbb is, meg többértű is, mint a zsidóságé. Az utóbbi vonás, egyebek közt, regionális és sporadikus szétszórtságának következménye. Viszont szellemi tekintetben nem olyan soklépcsős, sokmezőjű. Azt mondhatnánk, jórészt hiányzik belőle a teológiai, a bölcséleti, a történetfilozófiai elem. Szokás-, erkölcs- és jogrendre hivatkozó, (– előlegezve illetve visszavetítve a szót: –) szociológiai, történetiszociológiai megokolás ez.

A vallási elem, amennyiben szerepet játszik benne, ezen belül játssza azt. Ezt a nomadizáló népet – mondják –, nem köti környezetének szokás-, erkölcs, művelődés- és jogrendje, s azt sem lehet tudni, van-e vallása s milyen az, s tartozik-e valamilyen (domesztikáló, humanizáló) felekezeti közösséghez. Nagyon jellemző, hogy Magyarországon két nagy fölvilágosult uralkodó, Mária Terézia, főleg azonban József a világi és egyházi igazgatást valamiféle betagolásukra, azaz nomadizálásuk megszüntetésére buzdítja. A dunántúli matrikulákban ettől fogva a szülőket illetően előbb a „neocolonus”, a „colonus novus”, majd később az „új polgár” megjelölés meglehetősen számban kerül esetükben elő.

A nemzeti romantika a kontinens e területén, de másutt is folklorizáltan idillizálta, a pozitivisták nemzeti liberalizmus viszont kurizálta s hordalék népként igyekezett a társadalom szélére szorítva izolálni őket. A kor fajelmélete nem annyira ellenségesen, mint inkább az örökléstant különlegesen illusztráló, változásra alig képes csoportként kezelte őket.

A náciizmus fajelméletében a tekintetben egy síkra helyezte a két népcsoportot, hogy *alacsonyabbrendű és -értékű* rossznak tekintette őket nemcsak a nordikus germánságnál, de a többi európaiaknál is. Mindkettőt egyrészt parazita, másrészt degenerált embercsoportként sorolta be „fajtudományi” katalógusába. Ezt az állítólagos kettős vonást a „legtudományosabb” fajelméleti munkák éppúgy, mint a legnépszerűsítőbbek, egészen különböző módon hirdetik a két csoportnál megnyilvánulni.

A zsidóság magas szellemi, rációs készsége – állítják – a közösségi erkölcs képességének teljes hiányával párosul. Nemzeti közösség alkotására ezért alkalmatlan; tagjait

konszpiratíván szövetkező önzés tartja össze. Gondolkodása pedig minden értéket relativizáló, szofisztikus rabulisztikába fullad. A germánság egészséges nemi párválasztásával szemben dekadensen beteges erotika jellemzi. A cigányság viszont csak heves, de alacsony szintű érzelmi életet él. Célkitűző s szervező erejű elvont gondolkodása nincs. S így nagyobb társas-társadalmi egységek teremtesére alkalmatlan, s nem hoz csak alkalmi, biologikus indíttatású kultúrát létre. Mindkét népcsoport csak tehertétel és akadály az egészségeseknek a lét harcában történő kiválasztódása s önmaguk heroikus naggya tétele útjában.

Úgy gondolom, nem szükséges s nem érdemes ezekkel az állításokkal foglalkozni. Beszélnek önmagukért.

(Azt azonban melleleg alighanem érdemes megjegyezni, hogy itt nyilvánvalóan a racionalitásnak egy olyan torzult alkalmazásáról van szó, amely a természet- és műszaki tudományokban elért hatalmas eredményektől elvakulva, az ember társadalmi-erkölcsi világának egészére is át kívánja vinni ezt a részeredményeket fölmutató, az élet pragmatikáját jól szolgáló racionalitást. Ha meggondoljuk, századunk két legrettenetesebb s szöszerint is leggyilkosabb rendszere ennek a racionalitásnak jegyében tevékenykedett, ígérve az egyik a kártékony fajok eltűnte (azaz kiirtása) után tisztafajú boldog és erős világot, ígérve a másik a kártékony osztályok eltűnte (azaz kiirtása) után egyetlen osztályú, ill. osztálytalan boldog egyenlőségű világot. Ezt azonban, ismételjük, melleleg és zárójelben.)

A cigányság és a zsidóság e tragédiája között tehát, úgy gondolom, semmiféle alá- vagy fölérendelő különbséget nem szabad tenni. Más-más történeti út vezetett idáig, de ugyanaz a szellemi eltévelyedés és erkölcsi lealjasodás teljesült ki a gázkamrák ajtajában, akár zsidók, akár cigányok mögött zárultak is be azok. Hogy az egyik hatalmas szellemi értékeket teremtett, a másik viszont ugyanilyeneket nem hozott létre – ez nem lehet ellev. Ez történeti kérdés, amelyet az idő végtelenében vagy távoli végességében ki-egyenlíthet a változások sora. Az egyik élet most hozta meg a termést, a másik majd sokadik utódjában hozza meg. Potenciálisan minden életben, illetőleg annak továbbvitelében megvan az értékteremtés adottsága. De tán nem is ez a legfontosabb érv. Annál kevésbé, mert valahogy ebben is fölé és alárendelő rasszizmus rejlik.

Az élet eredetéről és miértjéről nem tudunk semmit. Vallások, bölcséletek, embertudományok kínálnak föltevéseket, hoznak, mondhatnám, az élet funkcionalitását, technikáját illető részmagyarázatokat. Hegel (általa szeretett és nagyrabecsült) barátja, a tragikum nagy kutatója, Solger így kiáltott föl: „Mégis csak botrány, hogy meghalunk.” Megkérdésünk nélkül születünk, megkérdésünk nélkül pusztulunk el. Osztályrészünk mindkettő a miért megvilágítása nélkül. Csak ez az egyetemes kiszolgáltatottság lehet egy olyan belátásos kölcsönösségen, kölcsönös belátáson alapuló etika ösztönzője, mely életet nem enged elvenni, s életet nem enged károsodni, tartozzék bármily csoporthoz, nemzethez, fajhoz, osztályhoz tulajdonosa.

4. A harmadik erős vitakérdés az asszimiláció lehetősége volt. Néhányan tagadták az asszimiláció lehetőségét és így a reá való törekvés értelmetlen voltát is. Azt hiszem, erről a történeti tények ismeretében nem nagyon érdemes vitázni. Tudjuk, voltak nyílt és erőszakos asszimilációk, voltak rejtettek és közvetettek, az e célból teremtett körülmények által ösztönöztek, s voltak teljesen önkéntesek. Aligha kétséges, hogy rendszerint mindenik – bár egészen más minőségű és fokú – lelki krízissel járt együtt. Ám, hogy nemzedékek múltán, kivált a biológiai keveredéssel is együttjárva, ne lehetne teljes az asszimiláció, másrészt hogy ez károsítaná a későbbi utódokat akár testi, akár lelki tekintetben, akár az asszimilálók, akár az asszimiláltak esetében, erre nehéz bizonyítékokat hozni. Az igaz, hogy az erőszakolt asszimiláció, akár nyílt, akár rejtett, az egyik félben nemzedéken át öröklődhető traumát, a másikban ugyanilyen büntudatot vagy hazug önigazoló öntudatot hozhat létre.

Az asszimilációt egyetlen népcsoport ellenében sem szabad sem nyíltan, sem rejtetten erőszakolni. De éppen olyan bűn és ostobaság az önkéntes asszimilációt akadályozni, bármily megfontolásból. Mert a történelem semmilyen asszimiláció-ellenes érvet nem igazol, ha önkéntes a beolvadás. A magyar és a közép-európai történelem különösen nem. Ilyen igazolást csak a történelemben, különösen a magyar és közép-európai történelemben dilettáns tájékozottságú demagóg írók és ideológusok felületes és hianyos ismeretei engednek meg.

Részletekbe itt nem bocsátkozhatunk, hanem újra csak a hazaisz általános művelődéstörténet oktatásának nélkülözhetetlenségére utalunk, kell utalnunk. Mert ez tényivel, folyamataival önmagában megsemmisítheti mind az erőszakolt asszimiláció mellett, mind az önkéntes asszimiláció ellen fölhozott érveket. Hadd utaljak itt Csengeri Imrének a zsidó néptudatot és szokáshagyományt illető hibátlan szakszerűségű és tárgyyszerűségű előadására, amelyből világosan megmutatkozott, mily módon gazdagították egymást az együttélő, az egymás mellett élő népek, akár volt egybeolvadásról szó, akár nem, akár volt közöttük súrlódás és ellenségeskedés, akár nem. S itt álljunk meg egy pillanatra. Azt mondta egyszer egy gyermekesen frankomán kollégám, lám, a franciákkal sosem volt súrlódásunk, szemben a németekkel. Azt kellett felelnem, a portugálokkal meg még annyi sem, mint a franciákkal, az eszkimókkal pedig soha semmi. Az egymás mellett élők, az együttélők között a súrlódások természetszerűek. Arra kell törekedni, hogy kiirtva gondolkodásunkból a fertőző „fóbiákat” és „filiákat”, legyen szó szemitifóbiáról vagy szemitifiliáról, germanofóbiáról vagy germanofiliáról, frankofóbiáról vagy frankofiliáról, a kölcsönös emberi jogtisztelet és kölcsönös emberi igazságkeresés, a kölcsönös emberi méltányosság és kölcsönös emberi részvétel jegyében éljünk együtt.

5. E három erősebb vitát kiváltó kérdés mellett fölmerült kettő olyan is többször, amely érdemes volna a megvitatásra, de itt – alighanem érthető okokból – nem vált megbeszélte témává. Az egyik a náciizmus és a bolsevizmus párhuzama, illetőleg különbsége. Etikail tekintetben egyenlő szintre hozható-e a kettő vagy sem. Egy évtizeddel ezelőtt még egyértelműen a *nem* lett volna a válasz. S a marxi szándékot és a náci szándékot illetően valószínűleg ma is az. Amint azonban sokszoros tízmilliókra szaporodnak a hullahegyek s egyre iszonyatosabban tárulnak föl a tábori és börtöni borzalmak – Hitler embertelen népirtó tébolya és Sztálin embertelen népirtó cinizmusa között „technikai” különbséget igen, erkölcsileg minősítőt azonban egyre problematikusabb tenni.

Szorosan kapcsolódik ehhez a másik, többször érintett kérdés: hogyan lehettek magasan művelt, magasan tehetséges emberek részesei, társai e borzalmak véghezvitelének. Általános történelemszociológiai, mentalitástörténeti kutatások és eredmények állnak e tekintetben rendelkezésre. Ahhoz azonban, hogy ennek a valóban alig fölfogható jelenségnek lelki mechanizmusát megérthessük, sok-sok egyedi eset, életút vizsgálata volna szükséges. Főleg talán olyan írások alapos elemzése, amelyek ilyen emberek kezéből kerültek ki, akár közben, akár utólag, segíthetne fényt deríteni erre. Albert Speer, mondjuk, jó példa lehet egy fajtájára. Arra, amelyben a szakérdeklődés és szakmabeli lehetőség mindent háttérbe szorít, etikát, humanitást, részvétet egyaránt. Nagyon is érdemes, nagyon is szükséges volna minél több és mélyebb lélektani vizsgálat ahhoz, hogy útját lehessen vágni az ilyen szörnyű – mondjuk így – szakmai ámokfutásnak.

*

Ezen a konferencián olyan kérdések merültek föl, amelyek tisztázása tekintetében a mi gondolkodás- és mentalitástörténetünk a nyugati országokétól kétségkívül elmaradt. Az egészséges közszellem kialakítása érdekében tovább kell folytatnunk hűvösen és tárgyilagosan ezt a tisztázó munkát.

A BEFOGADÁS KIHÍVÁSAI, 1.

*A csapda mint menedék**(Szilágyi István: Agancsbozót)*

Szilágyi István új regénye láttán fokozatosan tolul föl az olvasóban a valamikori élménynek és benyomásnak az a rendkívüli gazdagsága, melyet a másfél évtizeddel ezelőtti mű, a *Kő hull apadó kútba* váltott ki benne. Az emlék nyomába eredve arról győződhetünk meg, hogy hihetetlenül tartós és szívós volt a hatás, melynek következtében ennyi idő után is elevenek részletei, helyzetei és motívumai, világának atmoszférája, szerkezetének és nyelvének minőségei pedig változatlanul telítettek és vonzást fejtenek ki. A kivételes hatású műelmények rendszerint felfokozzák bennünk az érdeklődést az iránt a lény iránt, aki a műalkotás idejére jelenlevővé teszi, univerzumának részeként felfedni engedi magát, majd visszavonul és rejtőzik, hogy művenként más-más alakban öltözzön testet. A szerzőtől lényegesen bonyolultabb kategóriáról van szó, egész jelenségsorról, -rendszerrel, melynek felfejtésében az elbeszélő, a nézőpont stb. fogalmakra, illetve arra a rétegelt viszonyhálózatra támaszkodhatunk, melyet ezek a szerzővel s a műalkotás egyéb tényezőivel, konstitutív elemeivel létesítenek. Ki lesz tehát az, aki az *Agancsbozótban* inkarnálódik, ki az, akinek központi szerepet szánt a szerző a folyamatban, melyben fokozatosan fölépül előttünk, bennünk egy új világ a maga rejtélyes szubjektumával együtt? Szilágyi István szerint a *Kő hull apadó kútba* a múlt, az örökség, az *Agancsbozót* a jelen, s az enigmával nem a művek időrendjére célzott, hanem formájuk történeti szituáltságára, tehát arra a kettősségre, mely a folyamatosság megszakíthatóságát hangsúlyozza. A befogadás perspektívájából tekintve vissza újabb jelentéssel töltődik fel a két mű intertextuális tere: egymással való szembefordíthatóságuk két, egymástól független téridőt és sorsállapotot reprezentál, melyek egyetlen ponton érintkeznek, a végleges megoldhatatlanság és megvághatatatlanság síkján. A korábbi regény tragikumai s belső ellentétei, melyek szükségképpen tragédiába torkollnak, félelmetesek, ám mégsem dehumanizáltak olyan fokig, mint a jelenben szituált *Agancsbozót*. Mintha nem örökre kapott, hanem önként választott rend lenne a valamikori jajdoni történet rendje, mely elviselhetetlen normái ellenére sem fosztatott meg azoktól a minőségektől, melyek az utóbbit meghatározó értékrendszerből teljességgel hiányoznak. A tarthatatlan viszonyok történetileg lezárult fejezete után egy folyamatban levő történülést formáz tehát az új regény, melynek összképében félő, hogy e viszonyok még negatívabb arcukat mutatják, sőt egy olyan irányba terjeszkednek, mely tartósítja az elemi veszélyeztetettség állapotát. Ennek törvényszerűségeit, mozgató erőit és princípiumait kellene most felszínre hoznunk.

A regény egyik legkülönösebb paradoxona az *Agancsbozót* formaeszméjéből következik. A majd hétszázoldalas, hét nagy és negyvenkilenc alfejezetből álló regény története a várakozással ellentétben kifejezetten áttekinthető, vonalszerűen kibontakozó. Ezt az észrevételt két mozzanat támasztja alá: a történetnek mindössze négy szereplője van, az előtérben álló eseménysort a szigorúan kezelt kronologikus elbeszéléssel rendezzi el, s ettől a linearitástól, kauzalitástól csupán az elbeszélőhöz legközelebb álló szereplő, a vászonkalaposnak, majd gyapjúsapkásnak, illetve szürkefejűnek s végül Deresnek ne-

vezett alak tudattörténései, emlékezése, álmai, előzményrekonstrukciói térnek el. A regényidő ettől függetlenül fabuláris jellegű, sőt igen tudatosan illeszkedik kezdet és végpont közé. Derest kivéve egyetlen szereplő történetének előzményeiről sem szerzünk tudomást, s minthogy a narráció kitérők, elágazások nélkül halad tempósan, masszívan előre, a cselekmény helyszínéhez, terepéhez hasonlóan maga is sziklaszilárd, egyenes vonalú. Ebből hagyományelvű regénykonceptióra következtethetünk, mely nem kísérletezik a szűzséközpontú elbeszélésmód elágazó, többcentrumú, hálózatos, ingázó, szövődékes stb. lehetőségeivel. Mindaz, ami Deressel összefüggésben ellentmondhatna e vonalszerű ívességnek, nem a külső, hanem a belső eseménysíkon játszódik, a tudatban, az elmében, a lélekben és a képzeletben, s így töretlen a célirányosan kibontakozó eseménymenet.

A regénytörténet megközelítőleg egy évet ölel fel és szigorúan korlátozott, zárt térben folyik, egy jelképes s ugyanakkor tényleges erdélyi varázshegy sziklabarlangjában. Térbeli-időbeli lefokozottság, epizódok, kitérők nélküli történetmondás, kevés szereplő, linearitás: hogyan tölti ki mindez a nagyregény-terjedelmet, hisz az *Agancsbozót* mindarról lemond, amit a hagyomány ehhez a formához társít. A paradoxon abból következik, hogy a regény eseménysora már-már egy novella kereteibe is beleférne. Ezt a különös vonást a szerkezet két pillére, az indítás és a zárás is nyomatékosítja: olyan in medias res felütéssel indul a regény, mint a gazdaságosságot és redukciót igénylő novella, s olyan váratlan fordulattal zárul, mely minden előkészítettsége, motiváltsága és valószínűsége ellenére mégis vágásszerű és kiszámíthatatlan. A paradoxont a regény egyik mottószerűen kiemelt mondatának paradoxona oldhatná föl, ha ez nem mondana ellent a logikának. A művészet kapcsán fogalmazódik meg az „ötszázórás pillanat” gondolata. Valahogy így alakul az *Agancsbozót* struktúrája is. A történet ugyan nem pár száz, hanem pár ezer órás, mégsem extenzív s véletlenül sem mondható cselekményesnek, dinamikusnak. Mint említettem, a regény a befelé építkezést sem tartja elsődleges főladatának, noha Deres által, de csak általa, mégis ez lesz a regény centrális tengelye. Miből telik hát egy ilyen formátumú regényre, milyen anyag hordta ki e fura formaeszmét, ha az alapötlet s a történetkeret, sőt a szerkesztés is a novellát idézi?

Mielőtt kísérletet tennénk a válaszadásra, még néhány paradoxális mozzanatot kellene érintenünk. A regény első mondata így hangzik: „Lassan kezdte visszanyerni az öntudatát.” Deresről van szó, akinek magára eszmélésével együtt haladunk, előtte s előttünk egyidőben kezdenek kivehetővé válni a kontúrok, a helyszín s az alaphelyzet a körvonalai, melybe Deres a szó legszorosabb értelmében belezuhan. Tudatra ébredése során rekonstruálja fokozatosan az előzményeket, azt, hogy e „nagyhegyi kővilágba”, a meredek szurdokfalak közé, a sziklabarlang erkélyére az északi gerincről lesodródó kövekkel együtt gördült. Ha semmi egyéb, e váratlan idecsöppenés is elegendő lenne arra, hogy figyelmünk Deresre, majd általa arra az ismeretlen s nehezen kiismerhető világra összpontosuljon, melyet velünk együtt s mi vele együtt próbálunk felderíteni. Egymásra utaltságunk az öntudat visszanyerésének pillanatától kezdve félreérthetetlen: tekintünk a Deresével együtt pásztázik és hatol előre, ő maga pedig nemcsak központi alakja a regénynek, hanem annak ellenére, hogy nem azonos az elbeszélővel, közvetlen közvetítő a szerző és az olvasó, az olvasó és a regényvilág között. Nézőpontja egyidőben a szerzőé és a miénk is. A valóságsík a látóterében felmerülő dolgokból áll össze, gondolatfolyamataiból pedig az események belső terepe. A közlés jellemző módon a szemlélődés, emlékezés állapotában sem vált át első személyre, hanem az egyes szám harmadik személyből legfeljebb a többes első személyre, mely némivel közvetlenebbé teszi a megnyilatkozást. Sajátos pozíció tehát a Deresé, mely oldja a szerzői elbeszélés mindentudását s azt egy jelentős lépéssel közelebb hozza a jelenkori elbeszélőnek ahhoz a típusához, amelynek tudása nem haladja meg a szerzőét, ám nem is marad e tudásküszöb alatt. Eb-

ben az esetben tehát a világ ama pontjáig válik megismerhetővé, ameddig a szerző-elbeszélő és a hős előtt feltárulkozik, ami lényegében horizontjaik átfedéséről tanúskodik.

Mintha ez is hozzájárulna az *Agancsbozót* rejtélyességének fokozásához, mely intenzív és kitartóvá teszi Deres igyekezetét, hogy megfejtse saját helyzetét és felderítse a misztikus környezetnek a titkait. A varázshegy, az erdő s a sziklarengeteg egy jól fölszerelt kovácsműhelyt rejteget, melyben három névtelen, személytelen férfi végzi hallatlanul összehangoltan napi teendőit a kardkovácsolástól az ebédfőzésig valamely íratlan napirendnek engedelmessé. A jelek arra utalnak, hogy itt időtlen idők óta ugyanaz folyik, s Héphaisztosz kései utódait a váratlan jövevény sem zavarja meg az előtűk is megfejthetetlen rendeltetésű tevékenység folytatásában. Minthogy az egész cselekmény a sziklaerkélyhez és a lakhatóvá tett barlanghoz kötődik, azok a drámaszerű regények idéződnek föl bennünk, melyek a léthelyzet abszurditását vagy megoldhatatlanságát azaz teszik érzékletessé, hogy az eseményt zárt terekben szituálják. Kafka szűk szobái, manézse, cirkusza, ketrecei, folyosói, cellái mellé kerül „a végesség jelképeként” (193.old.) az *Agancsbozót* sziklahámora, az életidő, a mozgásterek végességét s a peremlétet reprezentáló hodály. A környék, a természeti világ, a hegyi erdő-rengeteg végtelenségének páratlan szenzualitású látomásos visszaidézése még erőteljesebbé teszi a szakadékokkal és „végességrácsokkal” mint szögesdróttal körülvett léttér kontrasztját. Ezt nyomatékosítja a karkai „lekopáritott” terekre (230.old.) való utalás is. A tér itt sem empirikus vonatkozású, hanem funkcionális összefüggésű kategória, mint Kafkánál, zártsága és nyitottsága, redukciója és végtelensége két egzisztenciális modell hordozója. Abból a tényből következően, hogy az *Agancsbozót*nak nincs előtörténete, a Deresé pedig belső síkra vetített, érzésemlekekből rekonstruált, a hegyvilág, az erdő, a kinti világ korlátlan kiterjedésű panorámája a szabadság jelképrendszerévé teljeseedik, s minthogy elérhetetlen, kérdésessé válnak valóságvonatkozásai. A táj irrealitásával szemben egyetlen valóságnak a barlangtér mutatkozik: a regény időkezelése a megállított pillanat jegyében folyik, ez a pillanat pedig a lehetetlenné váló és folyamatosságától, célirányosságától, tehát értelmétől is megfosztott emberi cselekvés kimerevítése. A négy barlanglakó programozottan precíz ténykedése, napi teendői, fárasztó pontossággal leírt sürgése-forgása a hiábavalóság történéseként olvasható. Ez magyarázza az unalom kockázatába is belemerülő lassú elbeszéléstempót és a terjedelmet, melynek valódi értelme a mű formacéljának szövegből érthető meg.

Szilágyi István a redukció és a kiterjesztés lehetőségeinek újraértelmezésén fáradozik. A pillanat kimerevítésében, tehát az állapotszerűség, a folyamatosság helyét felváltó tartam megjelenítésében a regény korábban a belső időhöz fordult, abba projektálta a külső történés ellehetetlenülésének felismerését. A pszichológiai regény durée-jét, belső idő-tudatát az *Agancsbozót* nem érzi megfelelőnek, s ezen átlépve az idő-tudatot epikai tudattá alakítja. Mivel azonban a regényben prezentált világ képét és létállapotát a vesztelésre ítéltég uralja, s ha nem létezik az előbb és az utóbb, csak a groteszkül megnyúló pillanat jelenidejűsége, akkor történet sincs, a történetnek és az epikai tudatnak elemi transzformáción kell átmennie.

Az átfordulásban az individuum szerepe is alapvetően módosul: a belső idő-tudat és tér olyan határhelyzetbe kényszerül, amely állandó destruálódásnak és torzulásnak van kitéve. A személyiség azonosságtudata és épsége veszélyeztetett, a mozgástér abszurd módon korlátozott, a cselekvéslehetőségek pedig kényszerpályára irányítottak, a regénynek így olyan síkon kell építenie, amely mindennek paradigmájaként képes működni. A külső-belső történés helyére egy köztes kiterjedés kerül, a gépies pótcselekvés félelmetes monotoníája, melyhez adekvát nyelvi formát nem a történetelbeszélés, hanem az elbeszélő leírás biztosít. A regény egyhelyütt a képekről elmélkedve beszél a vásznak keretbe rekedt narratív idejéről: ez ismerhető fel „az abszurdítások valószerű-

sítését” szolgáló napi tevé-vevés, tengődés, pengekovácsolás kimerítő pontosságú krónikájában, észlelet- és látomás-leltárában. Ebből a perspektívából érthető meg az egyetlen lehetséges dimenzió meghosszabbításának funkciója, melynek megfelelően a novellányi esemény regényformájú világgá terebélyesedik. Nem két- vagy három, hanem egydimenziós ez a szerkezet, melynek történesvonulata egy zátonyra emlékeztető pontba sűrített, s ezt járja körül az elbeszélő fáradhatatlanul, nap mint nap újratekve, egy helyben futva.

A tartam és az epikai tudat átváltozása, valamint az a közelség, melyet a szerző-elbeszélő-hős viszonyrendszerben a regény kiépít, a pszichológiai nézőpont elsőbbségére utalna. Ezt támaszthatja alá Deres emlékidézésének, képzelettevékenységének, érzésemlekeinek gazdagsága, lényének kifinomultsága (melynek pompás megnyilvánulása a pengecsiszolásban megmutatkozó felület érzékelése, a keze nyomán előhívódó fém- és fényrajzolatok képe), egyéniségének, lelki-szellemi alkatának rejtélyessége. Deres történetének és belső folyamatainak árnyaltsága ellenére sem a lélektani sík áll a szerkezet középpontjában, hanem elsősorban az empirikus szférával szembeállított pólus, „a világbólkirekesztettség-állapot s benne a kollektív magány” (66.old.) mint egzisztenciális probléma, mint létbölcseletileg exponált kérdés. A regény alaprajza, formaeszméje, fölépülése egyértelműen ennek az állapotnak, az üldözöttségérzet és a kiszolgáltatottság-, fenyegetettség-, veszélyeztetettség-tudat eszméjének rendelődik alá.

A magyar prózában és poétikában még mindig igen bizonytalan annak a regénytípusnak a helye és jelentősége, amely bölcseleti kérdésként veti föl alapproblémáját. Ezzel magyarázható az intellektualizált esszépróza iránti bizalmatlanság, vagy a tézisregény, a parabola iránti idegenkedés, illetve e fogalmaknak mint negatív értelmű kategóriáknak a használata. Gyakran az sem tűnik kétségesnek, hogy formakultúránkkal is baj van, hisz mintha csupán a jelenkori próza szerzett volna tudomást arról, hogy a bölcseleti tartalmak nem csupán diszkurzív formában jelentkezhetnek a regényben, hanem a formaeszmé részeként is. Ily módon pedig minden epikai alaptényező és eljárás működése módosul. Az *Agancsbozót* néhány jellegzetes vonását már érintettük, s egyértelműnek tűnik, hogy idő- és térkezelése, cselekményvezetése stb. kifejezetten reflexiós karakterű. Részmozzanatai, látványi, tárgyi elemei is úgy illeszkednek az összképbe, hogy külön-külön jelentéssel telítődnek. Mindez arra mutat, hogy a regényegész és annak elemei egy egységes gondolati szerkezetként interpretálhatók, melyet – jellemző módon csupán – azok a szerzői kommentárok veszélyeztetnek, melyekben közvetlenül fejeződik ki vélemény vagy ironikus gondolat. Miután figyelemre méltó és igen eredeti a szerző-elbeszélő-hős kapcsolat, semmi szükség arra, hogy külső szögből bármiféle közbevetés megbontsa az elbeszélést. Talán ezt érzi a szerző is, mert rendszerint zárójelbe teszi megjegyzéseit. Az *Agancsbozót* mélyen átgondolt kompozíciója minden kétséget eloszlat afelől, hogy jelentős vállalkozásról van szó, s hogy értékeinek megítélésében nem kerülhető meg bölcseleti kérdésfelvetésének indokoltsága, korszerűsége, időszerűsége vagy konzervativizmusa. Az sem vitatható, hogy a magyar regény története során igen ritkán bocsátkozott szellemi kalandokba, s hogy szinte csak a jelenkorban mutatott affinitást a dolgok reflektált megjelenítése iránt. Ezeknek a próbálkozásoknak az interpretálásában sajátos helyzetbe kerül a befogadás, hisz a megértés mindenekelőtt attól válik függővé, hogy a regényben képviselt értékstruktúrához és eszmerendszerhez elfogadó vagy elutasító módon viszonyulunk. Ettől azonban még döntőbbnek tűnik azoknak az átfordításoknak a módja, melyeknek következtében az eszmerendszer epikai struktúrává transzformálódik. Az *Agancsbozót* különböző szinteken folyomodik rendkívül kifinomult megoldásokhoz, melyeknek következtében mind mélyebbre hatol a világállapotot meghatározó rejtett erővonalaknak a kitapintásában. Az állítás mellett akkor is kitartunk, ha a regény konklúziója értelmében az egyénnek semmiféle esélye sincs saját helyzetének meg-

fejtésére, amiből közvetlenül következik, hogy megoldására sem. Szintén rendkívül jelentős az a tény, hogy a regény szereplői lemondanak annak gondolatáról is, hogy szóba hozzák száműzetésük problémáját. Derest, akit hegyvidéki kőborlása során ért balesete sodort a barlanglakók közé, ugyancsak sokáig hallgatásra és belenyugvásra kényszeríti e mikrovilág fegyelme, ám magától értetődően éppen benne sűrűsödnek meg a kételyek, gyanúk és sejtések e rabságba kényszerítettséggel kapcsolatban. Ő az, akinek a csapda, a verem, a kelepce nyújtott menedéket, miközben evidenssé vált, hogy a hibátlanul működtetett hegyi műhely a munkatáborok, fegyenctelepek, gulágok, börtönök, büntetőtelepek jól kipróbált keleti mintái alapján szerveződik. Lakosainak gyanakodnia sem lehet, kételkednie és kérdeznie sem szabad. Passzivitásukat a jól bevált lélektani erőszak magyarázza, mely úgy teszi őket kiszolgáltatottá és alárendeltté, hogy közben meggyőződésükké válik, hogy tevékenységük nem látszólagos. Kérdései tehát csak Deresnek lehetnek, akit a félelmetes szakadékok, agancsbozótok, láthatatlan szögesdrótkerítések sejtései sem fosztanak meg a kalandvágytól. Elsőként megszokott környezetéből kényszerült szökésre, melyet feltételezhetően ugyanezen elvek irányítottak. Másodszor a sziklahármorbeli cellából veti magát a mélybe, s ha valami tökéletesen nyilvánvaló, az az, hogy útja eleve meghatározott s egyik kényszerhelyzetből csak a másikba vezethet. A tényleges kaland azonban nem a fenyvesek káprázatos szépségű világában játszódik le, melynek panorámájához Szilágyi István egyedülálló gazdagságú és szenzualitású nyelvet teremt (több száz szó, szóösszetétel, metafora, trópus nyomán bontakozik ki ez az édenkerti látvány), hanem a szellemi világban. Deres sajátos regénybeli szerepének megfelelően, melynek több vonatkozásáról volt már szó, reflektálója a folyamatoknak, melyeknek részese. Amikor odahagyja korábbi életkeretét, lényegében egy szellemi avantúrába bocsátkozik, s a reflektáló elme együtt rója az utat a vászonkalapossal, majd vele van a pengecsizolás idején is. A regény egyik legtökéletesebben kihordott átfordításában is ez tükröződik, midőn az individuális tudat epikai tudattá szélesedik. A kinti s a benti világ szembeállításának jelképességéhez hasonló e kettős történetiség, melynek lehetőségeiről és lehetetlenné válásáról korábban volt már szó.

Szilágyi István regénye különös kihívást jelent a befogadás számára abban az időben, amikor a próza a metafikcionalitást hangsúlyozva igen gyakran reked meg annak a vitathatatlanul jelentős kérdésnek a fontolgtatásánál, amit ön maga létrejötté jelent. Kérdés azonban, hogy mennyiben válhat az irodalom akár mint ismeretelméleti, akár mint ontológiai kérdés saját egyedüli problémájává, s mint ilyen reprezentatívva teheti-e ezt mindazon szférákkal ellentétben, melyeket reflektálatlanul hagy. Meggyőződésünk, hogy az *Agancsbozót* vállalkozásának jelentősége éppen azoknak a szféráknak az érintésében rejlik, melyeket, mint az erdőrengeteg a sziklaodút, elfed a jelenkori prózai önreflexió. (*Kriterion*, 1990)

KÜZDELEM A FORMÁÉRT

Marno János: a cselekmény – isten ha egyszer lábrakap

VLM: – Be kell valljam, hogy nehezen és felettébb kétséges eredménnyel tudtam csak szóra bírni Marno János új kötetét. A Holnap Kiadónál megjelent könyvnyi mű, ahogy látom, küzdelem az anyaggal, a versért, a világot értelmező-rendező formáért. A tizenegyesoros szakaszok tizenhárom nagyobb, Hencze Tamás illusztrációival elválasztott ciklusba tagolódnak. Az érzelmi beállítottság, pontosabban a felfokozott érzékenység és a reflektív hajlam közös munkája e poémaszerű hosszú vers. Az egész a művészetről szól, de az élet izgatja, a művészet életrealitásáról beszél, de az élet művészete foglalkoztatja.

KSZE: – Mielőtt még valamiféle vallomások költészetnek nyilvánítanánk Marno János líráját, azt azért tisztáznunk kell, hogy – mint említetted – ezek a dekonstruált versszerkezetek mégiscsak arra várnak, hogy valahol, valamilyen transzcendentális vagy metafizikai akarat majd versegésszé építse őket. Ami egyúttal azt is feltételezi, hogy bár távolról sem valamiféle lírai religiozítás uralja ezeket a verseket, de a versalkotásnak mint emberi tevékenységnek a metafizikai elvhez való viszonya okvetlenül versalkotó tényező a kötetben. Vagyis azt mondhatnám, hogy Isten nincs ugyan *közvetlenül* jelen ennek a költészetnek a világmépében, de arról sincs szó, hogy a költő sugalmazná valahol a metafizikai elv tagadását, vagyis nyilván az a teológiai magyarázat áll a dolog mögött, hogy Isten ugyan van, de távollétével nem segíti a világ dolgainak vers általi rendezhetőségét. Dehát ez a 20. századi teológiák ismert képlete.

VLM: – Ellent kell mondjak. A konfesszionális jelleg megítélésem szerint nagyon erős, hiszen a vallomásosságban ölthet alakot a vágy ama metafizikai rendezőelve, ami a vers kegyelemszerű megszületését lehetővé tenné, s a konfesszionális bensőségessége az, amiben a születő vers magánya, szennye és lucska oly szégyentelen és szánnivaló közvetlenséggel megjelenhet. De talán mélyebben megérthetjük az egészet, ha elmondjuk, hogy valami álomi, imaginárius utazásról van itt szó. Utazásról az éjszaka mélyeibe vagy bugyraiba, hogy Céline – Hevesi András fordításában magyarul is közreadott – munkájára és a munka itt-ott világosan érzékelhető hatására is utaljak. Ez az éjszaka a káoszé, mindent felold a gomolygó bizonytalanság, amiben újra és újra hiábavalónak bizonyul a vers rendteremtő erőfeszítése, Istené, mert végül is ő az, aki a versben, a vers által lábrakapni nem tud. Az ige, ekkora erővel szemben, tehetetlen.

KSZE: – Ezt a kérdést annak vizsgálata segíthet átvilágítani, hogy versalanyként milyen személyiség van jelen a szövegben. És ha ezt a személyiséget közelebbről szemügyre vesszük, akkor tulajdonképpen a Marno János költészete körül kialakult félreértések egyikét is tisztázhatjuk. Nevezetesen azt, hogy az ő verseiben távolról sem valamiféle poszt- vagy újavantgárd alkotásmód működik, hanem egy eléggé pontosan meghatározható századfordulós modernségbeli világmép. Ami a versbeli alanyra vonatkoztatva azt jelenti, hogy a személyiség itt a maga cselekvési terére korlátozott lehetőségek körében megpróbál valamit a művészet, a vers által újból egészzé építeni.

VLM: – Magam is így gondolom, különösen Rilke hatását észlelve, ami mély élményként, az üdvösség példájaként keresztezi s ezzel persze el is homályosítja ama helyzet követelményeit, amelyben a vers megalkotásának folyamata zajlik.

KSZE: – A fiatalabb évjáratú költők közül Marno János azon kevesek egyike, akiket a századfordulós költészetből, a klasszikus modern lírából mélyen meghatároz Rilke felfo-

gása. Nem annyira modor tekintetében persze, mert aki figyelmesen olvassa e kötetet, láthatja, hogy nem a szakrális, emelkedett és méltóságteljes, retorikailag telített Rilke-nyelv az, amellyel dolgozik, hanem épp ennek a nyelvnek az ellentétes modalitását szó-laltatja meg: profanizált, sok tekintetben a szó- és grammatikai költészethez közeledő formákkal. De az értékrend, a világlátás, illetve a világszemlélet szerkezete számos pon-ton emlékeztet a Rilkére. Korábbi kötetének már a címe, *A múzsa és a bábu* is a *Duinói elé-giákból* származó motívumra utalt, s a jelenlegi kötet egyik alapsugalma – nevezetesen, hogy a versalkotás csak ürügy, egy érvényesebb létevékenység ürügye – úgyszintén jel-legzetesen rilkei, ha akarom: századfordulós költészettani gondolat. Ugyanígy annak a rendnek az igénye, amely Marno János kötetében jellemző módon tartalmilag már nem található föl, de az igény maga, hogy a világban rendnek kell lennie, vagy hogy valami-lyen rendnek kell jelen lennie ahhoz a gondolkodásunkban, hogy a világot értelmezhes-sük – hogy olyan verset alkossunk, amely a világnak tartott tükör, de egyúttal a világba benyomuló új minőség is –, nos, ez mind rímelt a *Duinói elégiák* vagy az *Orfeusz szonettek* Rilkéjére. De az említett imaginárius utazás során feltalált tárgyak, a világ alkotóelemei is abban emlékeztetnek megintcsak Rilkére, hogy bár mindig pontosan meghatározha-tók, sohasem azonosak önmagukkal. Amit itt meglátunk, az mindig valamilyen módon más: átalakul egy széthulló, dekonstruált vagy dezorganizált világnak az alkotóelemévé. Számomra tehát, a te kérdéstdől eltérő megfogalmazásban, az a fő kérdés, hogy miféle lehetőségei vannak ennek a versbeszédnek a világgal szemközt. Vagy annak a személyi-ségnek, akiben élnek még a nagy rilkei eszmények (az egészelvűség, az organikus világ-alkotás vágya stb.), anélkül azonban, hogy rendezhetné velük azt, amivel szembenéz.

VLM: – Hibázol, ha a versalkotó személyiséget adottnak, megformáltnak tekinted. Egy magányos individuummal van dolgunk, akinek magánya a közösségnélküliség magánya. Oldhatatlan önmagába zárt ember ő, akinek egy kaotikus világban nincs érvényessége. Legalábbis nincs olyan értelemben, amilyennek magát – üdvösséget kivívó akaratként-szánja. Neki önmagában, s ami ezzel egy: a versen belül kell megteremteni a rend kozmo-szát, mert erre a világban egyszerűen nincs lehetősége és módja. Tegyem hozzá: ereje se, amiről – legalábbis a vers tanúsága szerint – tud ugyan Marno János, de aminek konzekven-ciáit nem vonta le. Mert teljességre törekszik ott, ahol a töredékes megragadása is adomány. Mert a töredékesség nyelvét beszéli egészelvű világképpel, teleologikus világnézettel. Sza-badságtól viszolygó Robinson ő, aki talán felépítheti magát és világát. De ez nem biztos.

KSZE: – Ha igen, mindig csak a versen keresztül. Azon a versen keresztül, amellyel ráadásul folytonos dialógust is folytat a beszélő, tehát én és alkotása egyáltalán nem vá-lasztható el egymástól. Azaz, amilyen módon sikerül az én megalkotása, csak olyan mó-don sikerülhet a vers megalkotása is. Az jól megfigyelhető ebben a különféle rétegeket egymásra reflektáló szövegben, hogy a vers ilyen státuszának meghatározása egyúttal esély az én megalkotására is. De abban nekem is meglehetősen kételyeim vannak, hogy az a világkép, amely Rilket idézve egyértelműen organikus szerkezetként sejlik a szövegek mögött, a maga kemény konfliktushelyzetében rendezni tudná a maga világát. Teljesen egyetértek veled abban, hogy azok az orientáló elvek és viláértelmezési kritériumok, amelyek itt Rilke felől lépnek be a versvilágba, e szövegalkotási módban nem tudnak ar-tikulálódni. Ami azt is jelenti, hogy poétikai értelemben nem, csupán jelentéstanilag tud-nak világmagyarázó elvekké válni. Ez a személyiség ugyanis az ezredvégen egészen más helyzetben van, mint az, aki Rilke költészetében szembesült a világgal.

VLM: – Ezért is állítottam, hogy Marno János nem észleli kellő erővel a maga valóságos lehetőségeit és esélyeit, tehát nem veszi, nem veheti tudomásul, hogy többet világképi, kon-strukciós, de nyelvhasználati értelemben sem akarhat, mint a töredékesség metafizikája.

KSZE: – És mit akar a versre kényszeríteni?

VLM: – Az így csak magánmitológiára képes egészlet.

KSZE: – Az egészet bizony, tehát a poéma vagy versfüzér minden világképi határozat-

lansága ellenére is fenntartja a rendre való visszatekintés, a valami mellett való kitartás ígényét. Csakhogy ennek a rendnek a mibenléte meglehetősen kétséges. A verstől azt várja a beszélő (és az alkotó), hogy mint organikus típusú struktúrák külső biztosítékai nem állnak már rendelkezésére: „A költemény csúcspontja felé / Robinson feje kezd csurom víz lenni / lába-keze a lepedő csücskei / után matat, hiába, mert az intézmény / ahol a kifejtet meglepte, nem ismer semmi / elvárólagos rendet”. Tulajdonképpen az az ellentmondás áll fönt, hogy Marno ragaszkodik egy olyan verseszményhez, amely külső biztosítékok hiányában az organikus versvilágot tagadó nyelvhasználatra kényszerül, miközben a világszerkezet hierarchikus művészi újjáteremtésére összpontosít. Az a nyelvhasználat, amely a konkrét költészet, a grammatikai költészet és a nyelvjátékok világképéből származik, logikailag szemben áll Marno János versalkotó elveivel. Hogy ez a küzdelem mennyire eldöntetlenül végződik, azt egyértelműen szemlélteti a versfűzér zárószakasza: „Robinson előtt szabad a pálya / Robinson azonban mint titkos időtartam / viszolyog ettől a szabadságtól, vissza- / visszabolyg pártütő tünettársai közé / lecsavarja a zuhanyról a rózsát, és órák / hosszat ki se néz a fürkéből; a verssorok / szabályos korbácsfonatként csapnak körbe / a torkán, én fi-am, én szerelmesem, én / hóhérom, én istenem, aztán már csak az én / ismétlődik, korhadtpóznák egy vasút mentén... / (mígnem a zuhanytálba valaki melléje lép)”. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy egy olyan nyelvhasználat és egy olyan lírai világkép került itt szembe egymással, amelyek közül az egyik számára nem tragikus a személyiség szétbomlása, föloldódása és elvesztése, míg a másik világlátás értékszerkezete, tragikusnak vélvén ugyanezt, nem békülhet meg vele. A Marno-féle versszerkezet ezért nem bírja el a tökéletes viszonylagosítást. Azt, amelyet pedig, bizonyos helyzetekben, a versnyelv maga sugalmaz. Ezért aztán valóban olyan pathhelyzethez jutunk el, ahol Marno akkor is fenn akarja tartani a személyiség integritását, egységét és kompetenciáját, amikor azt nem más, mint a saját maga használta nyelv teszi kérdéssé. Annyit azonban mégis sikerült elérnie, hogy ezt a nem kis poetológiai dilemmát a versbeli beszélőnek nem kell még egyszer új alakban végiggondolnia ahhoz, hogy az így nyert tanulságokra ráépítse lírájának új kérdéseit. (*Elhangzott a Magyar Rádióban, 1990. november 12-én*)

DOMOKOS MÁTYÁS – VARGA LAJOS MÁRTON

SORSSÁ ÉRLELT HIVATÁS

Lengyel Balázs: Visszatérés

VLM: – Talán egyetértünk, ha azt mondom, hogy fontos és tanulságos könyv Lengyel Balázs *Visszatérés* című, a Jelenkor Kiadónál megjelent munkája. Magam úgy vélem, azért fontos, mert benne az életet beszélgető szépíró, az életet fürkésző gondolkodó, s az életet a művészetten át megértő kritikus úgy fog össze, hogy az eredmény, Lengyel Balázs mestereinek, a *Nyugat* nagy esztétáinak teljesítményéhez képest, azok örökében is új és megragadó. A morális és politikai érzékenység jól megfér itt a mű legsajátosabb elveinek és törvényeinek tiszteletével, az érték következetes képviselője ama nem feltétlenül esztétikai funkciók méltánylásával, amelyeket a mű és a gondolat adott helyen és időben, ezektől meghatározottan be akar – s gyakran be is tud – tölteni. Vagyis a *Visszatérés*-ben egy olyan személyiség jelenik meg, akinek a kritika most is, még hetvenkét éves ko-

rában, súlyos infarktus után is (mellesleg innen a kötet címe) odaadón gyakorolt, sors-sá érlelt hivatás. Tanulságosnak pedig szakmai értelemben mondom. Mert elgondolkodtató, ha a műfajilag, s bizonyos tekintetben minőségileg is elegyes anyagot a hivatás erőtere oly mértékben szervezzé, értékében pedig kiegyenlítetté tudja tenni, hogy a kötet-egész főhajtásra kényszerít.

DM: – Ha visszatekintünk Lengyel Balázs pályafutására, akkor nem feledkezhetünk meg arról a ma már irodalomtörténeti tényről, ami az ő kritikai és irodalomszervezői tevékenységét sorsformáló mozzanattá alakította, hogy fényes kritikai indulás után – „osváti életkorban”, huszonnyolc éves fővel az *Újhold* lapalapító szerkesztője, forró vitákat provokáló könyv szerzője a korabeli magyar líráról, vitatkozó és viták keresztútjében álló kritikus – mintha egy hirtelen szellemi infarktus érte volna; pályája eltűnik a magyar irodalomtörténetírás és kritikaírás térképéről, a fordulat évének az irodalompolitikája következtében a föld alá kerül, elnyelődik, s évtizedekig tart, amíg a sors jóvoltából visszatérhet a magyar irodalmi életbe. 1950 után egy évtizedig szinte nem jelenhet meg kritikája; első könyve, *A mai magyar líra* után pedig huszonnégy esztendeig kellett várakoznia arra, hogy újabb könyve (*Hagyomány és kísérlet*, 1972) napvilágot lásson. – Nekem a *Visszatérés*, legújabb könyve címében ez a múlt is felkísért, noha ez a munka nem a kései betakarítás gyümölcse, hanem a nyolcvanas évek végén is, ma is lobogó kritikai szenvedély eredménye. Lengyel Balázs változatlanul azt gyakorolja, amitől a létező szocializmus kultúrpolitikája által determinált sorsa oly hosszú időre elütötte. Számomra erkölcsi példamutatás is rejlik abban, hogy a magyar kritikusok doyenje napi folyamatossággal műveli a kritikaírást, mert a magyar kritika rákfenéjének éppen e folyamatosság hiányát tartom; azt, hogy tele volnánk jó képességű, de elnémult kritikusokkal.

VLM: – Tegyem hozzá: nem súlyos csalódások, sőt: sérülések nélkül, s nem a jóvátétel irodalomképre, olykor véleményalkotásra is kiható igénye nélkül működik Lengyel Balázsban ez a szenvedély. Több közül hadd idézzem az *Összes Pilinszky* című tanulmányt. Azt mondja az *Apokrif* születési körülményeiről szólva: „Ez az időszak Kuczka Péternek és a népi kollégista költők felívelésének és tündöklésének időszaka, mindazon költőké, akik »szélesre tárták inspirációjuk kapuját a népi demokrácia életének problémái előtt«. A hatalom nem volt hálátlan e fitatal költőkkel, volt közöttük olyan, aki 1956-ig háromszor kapott József Attila-díjat (Nagy László), közülük hárman kaptak Kossuth-díjat, az egyik huszonkét éves korában (Juhász Ferenc), s Aczél Tamás a Kossuth-díjat követően még Sztálin-díjat is.”

Persze, érti már Lengyel Balázs az idézetben emlegetett költőket, de lehettek akár a legnagyobbak, meg sose bocsátott nekik, vagyis úgy egyszer sem írt róluk, mint itt a kötetben – nem is Ottlikról, Pilinszkyról, Határ Győzőről, Szabó Magdáról, de Zalán Tiborról, Baka Istvánról vagy Markó Béláról.

DM: – Bonyolult történelmi szituációt idéztél föl, amelyben először is ennek a helyzetnek az elszenvedőjét, az ő kényszerű elfogultságait kell megértenünk. Azt írja Lengyel Balázs új könyve előszavában, hogy amikor nemrégiben kezébe került első könyvének egy dedikált példánya, „az emlék, mint a kés állt belém”; fölhozván benne ennek a régvolt, de irreverzibilis kihatásaiban máig sebzó történelmi szituációnak az emlékét, azt a történetet, amely írói sorsát megkéselte, s ami érthető módon azóta is a szívében forog. Ennek a belátása természetesen nem jelentheti Lengyel Balázs kényszerű elfogultságának az elfogadását. Azt írja például, hogy ezeknek a szerencséseknek (megjegyzem: Aczél Tamás soha nem volt közülük népi kollégista!) az olvadás után „egyszerre lehetőségük nyílt célozni arra (a *Nyírségi napló*, *A tékozló ország* például), amit az emberek tudtak, tapasztaltak, de jó barátok közt is csak félszavakkal mertek szóba hozni.” – Ezzel szemben én azt mondom, hogy a *Nyírségi napló* egyrészt nem fogható *A tékozló országhoz*, másrészt hogy Juhász Ferenc költői víziójának a hatalmas ereje nem az ország állapotára vonatkozó célzásokban rejlik, hanem a megfogalmazás módjában és költői nyelvében.

Amit Juhász Ferenc „Egy ismeretlen vándor-költő krónikája”-ban megteremtett, az az ötvenes évek hivatalos Magyarországnak a felháborodásába ütközött, az irodalompolitika égzengése és földindulása volt rá a válasz. Emlékeztessenek csak arra, hogy a Lengyel Balázs által ugyanebben az írásban idézett Bóka László (aki Lengyel Balázs emlékezete szerint azzal dicsekedett neki, „hogy Pilinszky második kötetének a megjelenését ő állította le, ő tiltotta be”; tehette, teszem hozzá, mert államtitkár volt); szóval ez a Bóka László, aki a magánszorgalom egyik világrekordját teljesítette a korabeli, hatósági-lag engedélyezett álszellemi életben, a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében szedte ízekre *A tékozló országot*. S nem azért, mert költői értelemben elhibázott, sematikus műnek tartotta, hanem ellenkezőleg: a kilátástalanság és reménytelenség lenyűgöző erejű költészete miatt. A művet egyébként, a közönség tomboló tetszésnyilvánítása mellett, Földessy Gyula bácsi védte meg, és emlékezetes jegyzetében Hatvany Lajos. Ha Illyés azt írhatta egyik versében, hogy „Csavaros a lét, mint a gyalogút”, akkor éppen ezeknek a költőknek – Juhász Ferenc, Nagy László – az útja példázza, hogy a költészet útjai legalább ilyen „csavarosak”. Hiszen ezek a Lengyel Balázs szerint „dédelgetett” költők szaggatták meg az ötvenes évek nyomdafestéket is látott költészetében a sematizmus kárpitjait, s az „árva nép, pusztaság” megrendítő elsíratásával Juhász Ferenc tulajdonképpen mindenkiért szót emelt, akik ennek az országos pusztulásnak vesztesei voltak, mint akár Lengyel Balázs is. Ennek az egész ügynek, amely különben Lengyel Balázs könyvének legfeljebb mellékszála, csak egy lehet a tanulsága: a sebző múltat nem lehet a sebek alapján megérteni és megítélni.

A kritikai mondanivaló és magatartás lényege, hogy Lengyel Balázs a nyolcvanas évek végén is azoknak az útját kíséri változatlan figyelemmel, akikről írva elkezdte harminc-negyven esztendővel ezelőtt kritikai pályáját; akik művükkel, szemléletükkel, eszményeikkel megmaradtak az *Újhold* szellemi vonzáskörében. Írásainak ez a közös nevezője, s igazi sorsszerű eleme, nem pedig a személyes sorsból következő esetleges elfogultságok, amelyek különben sem zavarhatják meg ma már senkinek az irodalomképét. Az *Újhold* első száma 1946-ban jelent meg, szereplőit (akiket a *Nyugat* negyedik nemzedékének is nevezhetnénk) egy jellegzetes létélmény – Lengyel Balázs szavával: *létabszurdítás* – kötötte össze; ezek az emberek a kamaszkorban, „a csaknem biológiai illúziók idején” szembesültek azzal a létabszurditással, amit a világháború és a koncentrációs táborok apokalipszise jelentett. S még meg sem emésztik ezt a különben örökre megemésztethetetlen tapasztalatot, máris elnyeli őket egy másik fekete örvény – a sztálini személyi kultusz terrorja. Ez a közös létélmény, helyesebben: létabszurdítás azonban Pilinszky János, Jékely Zoltán, Határ Győző vagy Rába György vagy Nemes Nagy Ágnes művében egymástól független, a kifejezés és a „message” tekintetében egyaránt különböző, szuverén művet hozott létre, ismételten példázva azt a banális igazságot, akárcsak Juhász Ferenc vagy Nagy László esetében, hogy nemcsak a létélmény és tapasztalat determinálja a művet, hanem kifejezésmódja is, s esztétikai értelemben ez a döntő, nem a megélt élet vagy a társadalmi öntőforma sugallata. – Lengyel Balázs kritikái a *Visszatérésben* e létabszurdítás megérintettjeinek a mai útját nyomozza változatlanul, meg azokét, akik művészi egyéniségük megőrzésével képesek folytatni, megújítani az *Újhold* körül kialakult hajdani izlésezményt. S ezért tartom balsorsa ellenére is szerencsés kritikusnak Lengyel Balázst, mert minden „balszerencse és viszály” ellenére az ő sorsában is megvalósult, amit a sikeres kritikai szerep lehetőségeiről ír könyvében, hogy tudniillik „a sikeres kritikai szerepek nemcsak az esztétikai felkészültség, a széles tájékozottság és ami fő (és amiről hajlamosak vagyunk megfeledkezni), a *kritikai judícium* a feltétele, vagy fokozva a dolgot: akár az esztétikai látomás arról, hogy milyen legyen az alakuló új irodalom, hanem szükséges hozzá egy író-tábor is, amely az óhajtott esztétikai normákat beváltja, műveiben megközelíti, vagy megvalósítja az esztétikai eszményt.” – Az *Újhold* szerencsétlenül járt pleiade-ja megadta szerencsétlen kritikusának ezt a nagy szerencsét.

Ami pedig a kritikai judíciumot illeti: a *Visszatérés*ben változatlan erővel jelen van Lengyel Balázs talán legnagyobb kritikai erénye, a szemléletes, érzéketes, pontos *konkrétság*. A „Lukács Györgytől eredő, süket ideológiai kritikát”, az úgynevezett szocreál „tartalmista” kritikát, amely a tartalomból levezeti az eszmei mondanivalót, de nem törődik a mű esztétikai értékével, illetőleg értéktelenségével, éppúgy elkerüli, mint a ma-napság virágzó posztideologikus kritikát, amely a steril műszavak és terminus technicusok metanyelvének darálómalmaként működik, és úgy beszél „az irodalom jelenségeiről, mint egy vegyelemzendő, közömbös anyagról, nem önismeretre készítő, emóciókat keltő, élményt adó, magyar sorsfeltáró, emberségre nevelő irodalmi műről. A magyar irodalom kiemelkedő alkotásait nemcsak túl bonyolultan magyarázzák, hanem olykor tudóskodó szétbontásuk értékmegsemmisítő, ahumánus”. – A kritikai pontosság és konkrétság eszménye szempontjából példaszerűnek tartom a kötetben Szócs Géza neoa-vantgárd versbeszédének és a 20. századi magyar költői hagyomány kulcsolódásának az elemzését; Petri György jellemzését, akit „az őszinteség forradalmárának” nevez, s amelynek a lényege nem annyira a nyers szókimondás, hanem mindenfajta „irodalmias-ság” elutasítása. Lengyel Balázs pszichológiai rejtélynek érzi, hogy Petri költészetében „ez az erős negativitás olyan korszakban alakult ki, amely lényegesen, összehasonlítha-tatlanul enyhültebb volt az előzőekhez képest” – én ebben Petri tehetségének immanens elemét látom, amely a korviszonyokkal éppúgy nem magyarázható, irracionális *többlet*, mint évtizedekkel korábban az *Újhold* vagy a „fényes szelek” igazi tehetségeinek a fény-jelenségei. A kritikai érzékletességre pedig legyen példa, amit Ferencz Győzőről mond, akinek a számára Lengyel Balázs szerint „a költészet – önvizsgáló elektronmikroszkóp”, vagy amit Jékelyről mond: „Mint az őzé, az elugrás előtti pillanatban, olyan volt a figyel-me. Éles, felfedező; s a maga nemes, törékeny erejével menekülésre kész.”

Végezetül megkockáztatok egy paradoxont: ha valaki *elfogulatlanul* olvassa a *Vissza-térés* olykor elfogult kritikáit, akkor előbb-utóbb felismeri, ami még Lengyel Balázs szá-mára is nyilvánvaló öntudatlanul, hogy nem az „Igazságot” mondja, nagybetűvel, ha-nem a *saját igazságát*: a meggyőződését. S egy kritikus szuverenitása mindig ebben van, meg a reményben, hogy ez a meggyőződés mindig tartalmaz valamit, olykor nagyon lé-nyegeset az igazságból, mert különben ebben a „porló műfajban”, ahogyan Lengyel Ba-lázs értelmezi a kritikát, a legnagyobb veszélynek teszi ki magát: hiába jártatta a száját, illetőleg a tollát, amit papírra vetett, abból nem marad semmi. Ez ellen egyetlen orvosság van: ha megpróbálja fenntartások és hátsó gondolatok nélkül kifejezni a saját meggyőző-dését, ami lehet elfogultságokkal is terhes, de a kritika életében ezek az elfogultságok is előbb-utóbb egy jellemző eszmerendszerré – vagy ha tetszik: téveszme-rendszerre – áll-nak össze, jellemzik a kritikusnak a tárgyához való viszonyát, s ami a kritika csodája: hi-teles mérőeszközként is használható, már amennyiben jóhiszemű, mert még azt is jel-lemzi valamiképpen, ami a tárgya, s amit némelyek szerint esetleg félreért.

VLM: – Mindenesetre nem árt tünődni azon, mit jelentett szüntelenül a teljes múlttal együtt élni máig, mit jelentett a *Nyugat* eszméivel és normáival kritikusként létezni, műkö-dni, ellenállni csábításnak és presszióknak, tartani magát a szellem erkölcséhez, a szakma tisz-tességéhez, megőrizve szabadságát és illetékességét, útba igazító tekintélyét, a kritika etho-szát. Magam még azon is gondolkodtam, miért hogy bennünket is ez foglalkoztatott, s nem Lengyel Balázs felkészültsége, tájékozottsága, elemzőkészsége és ítélőereje, fesztelen és ter-mékeny viszonya anyagával, a feltárás, értelmezés e viszonyból következő módja a mozgó-sított kritikai műfajok sokfélesége, hogy egyébről most ne beszéljek. Nyilván sok a tisztáz-nivaló az előzményekben és a körülményekben, mindabban, ami a szűkebben vett kritiká-kon túl magát a kötetet is elháríthatatlanul foglalkoztatja. Ne feledjük, hogy a címe: *Vissza-térés*. A jelenbelin át az induláshoz, az irodalom eredeti, oly tűrhetetlenül elszennyeződött kérdéseihöz, hogy az elmúlt negyven-ötven év tapasztalataival kíséreljen meg válaszolni rájuk. Ez létfontosságú. (*Elhangzott a Magyar Rádióban, 1990. december 3-án.*)

KLASSZIKUS REND A PUSZTULÁSBAN

Petri György: Valami ismeretlen

VLM: – Petri György *Valami ismeretlen* című versesfüzete mindössze harminc verset ad közre. Azt kell mondjam, hogy saját előzményeihez, a korábbi hét kötethez képest újjal, mással, meglepővel e harminc verset olvasva nem találkoztam. A legfontosabbnak azt látom, hogy Petri György költészete a líra oly sokféle változása közt is – talán mert mély, sokágu és nagyon eleven kapcsolat fűzi a magyar lírai hagyományokhoz – tradicionális maradt. Ami természetesen nem a líraiság közmegegyezés-szerű normáinak a tisztelete, hanem épp ellenkezőleg. A különbözőzés e téren a legerősebb. A profán, az alantas, a már-már alpári intenzív jelenléte vagy a verseket átható hajthatatlan rosszkedv könnyen meggyőzhet erről bárkit. Inkább a versek anyagának köznap, nyersen reális, darabosan életszerű jellegéről, a világosan alakot öltő személyiség meghatározó jelenlétéről és az anyagformálás módjáról van szó. Vagyis, némi leegyszerűsítéssel: tradicionális Petri György költészete abban az értelemben, hogy életünk tényeit, mindennapos tapasztalatainkat teszi esztétikaivá, formálja művé, sűrített, érzékileg is heves, tehát megragadó, erősen intellektuális lírává.

KT: – Amikor 1988 tavaszán a *Jelenkor*, az *Alföld*, majd más lapok révén újra kezdtek feltűnedezni Petri versei a legális sajtóban, még aligha volt sejthető, hogy a visszatérését is lehetővé tevő rendszerváltás ennyire jó művészi és ennyire rossz lelki-érzelmi kondícióban találja. Tizenötéves kiiktatásának hivatalos feloldása, a válogatott kötet, majd az *Ami kimaradt* című gyűjtemény új verseket tartalmazó ciklusainak néhány nagy verse mutatott rá aztán nyomatékosabban arra, ami most, nyolcadik kötetében, a korábbiakból szervesen következő, mégis új lírai minőséget hozó módon összeállt. Úgy gondolom ugyanis, hogy a *Jelenkor* Kiadónál megjelent kötet anyaga szemléletében, hangoltságában a nyolcvanas évek Petri költészetének folytatása és következetes elmélyítése, de új pályaszakasz nyitánya is egyben, amennyiben a *Valami ismeretlen* tipikusan öregkori poézist, egyfajta rendkívül homogén és letisztult öregséglírárt intonál.

VLM: – Igen, amennyiben az öregkorit nem biológiai állapothoz kötődő líratípusnak tekintjük, hanem valami olyasminnek, amit a lelki-szellemi megpróbáltatások következményeként kialakuló megértésnek, vagy más fogalommal az egységlátás képességének neveznek. Ez esetben egész egyszerűen bölcsességnak. Csakhogy ez sem új fejlemény. A harmadik, *Örökhétfő* című kötete óta jelen van, előbb ideologikusan átélt problémaként, mondjuk mint haláltudat, aztán mint megélt élmény és nagyon ambivalens, semmivel sem közömbösíthető tapasztalat, mint elhasználódás, halálfélelem és végső elfogadás. Azt hiszem, az *Egy szerződés hátoldalára* című vers állító kérdései jellemezhetik legpontosabban ezt az állapotot, a jelenlétét, a benne-létet és ugyanakkor a távolságtartást. Hadd idézzem: „Hogyan manőverezhetném / ki magamat e *tesz-vesz város* / oly peremére, ahol / nekem lakcímem, nekik / jogcímük nincs, bármit is / várni-akarni tőlem, // ahol nem kell hogy legyenek / tevé-veszésük része, se feltétele, / függésüktől függésem / hatályát ahol veszti? // Hogyan mohosodhatnak / egy nem illeszkedő, / de éppen csak elférő / köveként a falnak? Hogyan / lehetnék észre- és részvétlen, / ám mindig / vételkedő / kuporgássá, kuksolássá? // Belém hallatszana / nyüzsgésük, matatásuk / (a cipőtalpakról leváló / porszemek robaja is!). / Másik fülemben pedig / – kályha-meghittén – / duruzsolna a semmi.”

KT: – Igen, ezt az alapállást, szerepmodellt, nézőpontot valóban az teszi sajátossá, hogy meghatározóvá válását nem a költő életkora, hanem jórészt a végbement társadalmi-politi-

kai fordulattal összefüggő közérzete indokolja. Ahogy Petri korábban aképpen újíttotta meg a közeleti líra elsorvadni látszó hagyományát, hogy a kor, a fennálló iránti csömörét, ellen-szenvét a privátszféra, az egyedien személyes mikrovilágán átszűrve tudta megjeleníteni, úgy hívják most elő a – maga módján általa is előkészített – változások a feloldhatatlannak tűnő megkeseredés intim gesztusait. Meglepő mértékben, de nem kizárólagos módon, hisz régóta sejthető volt, hogy Petri kiábrándulása nem szorosan korhoz, rendszerhez kötött, mint ahogy az is, hogy már régen lekéste ez az ország azt, hogy ő boldog legyen. „Ha jőne is, elkésett már a Hír; / zsugorodunk, mint az égő papír” – szölte a *Két töredék a Brezsnyev-érből* zárata, az új kötet pedig már egyértelműen annak létállapotát artikulálja, aki – egyik megidézettjével, a „-tól, de túl soha. / Mindig csak: -ig-től -ig” létező fiatal Beckett-tel szemben – valóban túl van mindenben. Túl a fellélegzés esélyén éppúgy, mint a hiú bizakodáson, melyben magukkal ragadhatnak későn jött szabadságmámorok. De igen szimpatikus módon túl van ez a líra az önsajnálaton, s a személyes sérelmeken is – önszemlélete minden részvétet kizáróan ironikus és kegyetlenül kíméletlen. Az öregkori lemondás ellágyulástól mentes, *édes* líraisága, a borúlátás cinizmusba hajló bölcsessége és a tárgyaltan, tiszta csömör méltósága teremti meg a kései Petri-líra egyedülálló karakterét.

Az a költői program, mely önmaga érzelmi hátterével szemben is erős fenntartásokkal viseltetik, élménytartalmait folytonosan átszűri, kontrollálja, s már-már az elkeseredésen, csalódáson túli kiábrándulás Thomas Bernhard-i mélypontját kénytelen rögzíteni, további változásokkal jár együtt – akkor is, ha hangnemváltásról, lényegi poétikai módosulásról Petri lírájában – mint azt te is megállapítottad – továbbra sem beszélhetünk. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a költő egyneműen koherens létszemlélete, szikárabb szövegformálása háttérbe szorítja a versbeszéd elégikus tónusait, melyek az 1985-ös *Azt hiszik*-kötet uralkodó szólamát, és az azután keletkezett versek legizmosabb vonulatát alkották. A múltidézés, az emlékezés, a rezignáció attitűdjét a lényegi, végső kérdésekre összpontosuló figyelem koncentrációja váltja fel – rejtettségében is igen gazdag bölcséleti háttérrel, s a hűvös racionalitás minden eddigénél fokozottabb igényével; és mindjárt egy érdekes paradoxon formájában. Mert igaz ugyan, hogy a kötet világképét, költői magatartását már egyértelműen a „Nekem a jelen kell. / Folytonos, épeszű tevés-vevés”, a „Nem érdekelnek / a hőhíresegek megkésített könnyei. / Az én szemem száraz. / Nézni akarok vele” megkeményedő, racionális tárgyilagossága határozza meg, evvel egyidejűleg Petri az ebben rejlő művészi dilemmára is rátalál: „hiszen a / líra – végső soron – minden, csak nem logika. / El kéne állítani a gondolkodásoma / t.” – írja a *Valamit valamiért* című versben. Innen eredeztethető a kötet esztétikai hatóerejének legmélyebb forrása: az erősen intellektualizált és lefelé stilizált versnyelv lirizálódásával megnyíló tágassága. Az a nehezen megfeythető titok, ahogy ez a líra – Marno Jánost idézve – megtalálja „a triviálisban a misztériumot”.

VLM: – A profán spiritualitása ez, más fogalommal élve. Van azután még két vonás, a prózaiság és az epikusság, amit e megoldási, formálási módokban oly változatos gyűjtemény sajátosságaiból ki kell emelnünk, mint az általad öregkorinak nevezett líratípus jellemző tulajdonságait. Petri Györgyöt mindig is valami tovább nem egyszerűsíthető, szikáran szabatos nyelv jellemezte, a tények beszéltetésének szándéka, a „csalás nélkül szétnézni”, a látni és láttatni ars poéticája. Ez most kizárólagossá vált, ahogy megíthetem, mintegy a kívülállás és belső szabadság, a megértő bölcsesség jeleként is. Szívesen mond történetet, olykor úgy, mint Oravecz Imre az 1972. *szeptember* című kötetében, vagy a *Szajlában*, mint mondjuk Orbán Ottó *A kozmikus gavallér* némelyik versében – elég, ha csak a *Hogy elérjek a napsütötte sávig* című versre utalok. Mellesleg a jelenségről, ide vonva Parti Nagy Lajos, Marno János vagy Bertók László új kötetét is, érdemes volna elgondolkodnunk, mert sűrűsödéséből mélyebb változásokra következtek.

KT: – Az általad említett vers, úgy gondolom, nemcsak a kötet, hanem az elmúlt évek magyar költészetének is egyik megrázóan kiemelkedő darabja. A vers minden értelemben mélyvilági eseménytörténetét, a lepusztult, öreg kurvával egy pincében lezajlott coitus vi-

szolyogtatóan érzékeltes leírását ugyanis oly módon ütközteti itt a megtisztulás elemi vágyával a költő, hogy az alantas, a maga nyers realitásában megragadott torz esztétikai kategóriáját a befejezés emelkedett, szárnyaló dikciójával ellenpontozza; a vers infernális és himnikus síkja tehát élesen kettéválk. A művek többsége azonban szigorúan megmarad a hétköznapi beszédmód, a nyelvi profanizáció szintjén, Petri szövegei mégis intenzíven poétikusak. Ritka költői tudást, képességet érhetünk e mozzanatban tetten: a hétköznapi elemekből, antipoétikus eszközökkel építkező versnyelv olyanfokú megformáltságát, ami sürítetttségében, dísztelen takarékoságában is mélyen megérintő többletjelentéssel képes ezt a lírát feltölteni. A versek kifejezésbeli visszafogottsága, tömörsége és a formakezelés leegyszerűsödött technikája, virtuóz magabiztossága a Petri-költészet sajátos irányú klasszicizálódását, a profanitás nagyfokú stabilizálódását, átlényegülését jelzi e kötet anyagával. Azt gondolom, ezáltal sikerült megvalósítania az *Ábránd* kezdősoraiban megfogalmazott óhaját: „Szeretnék klasszikus, lezárt / rendet vinni a pusztulásba, / remény a jóra: már kizárt.”

VLM: – A remény lehetetlenülése is szerepet játszhat abban, mintegy az öregkori líra természetét is jelezve, hogy mélybe húzódott a politika, a testiség, a halál és a szerelem korábban oly heveny közvetlenséggel megmutakozó drámája. Rezignált szájalom, keserű humor, olykor gúny uralja a kötet verseit, tűnődő kérdések, óvatos reflexiók sorakoznak, s az egészről a részre, a töredezettre irányítják a figyelmet.

KT: – Az a végérvényesség erejével ható, kijelentéses beszédmód, mely egyre kevesebb teret enged a megszólalás elégikus, oldottabb alkalmainak, végtelenül távol áll a retorikus-ság mindennemű válfajától. Elsősorban a versek nagyfokú személyességének, intentív érzelmi fedezetének és – ahogy mondod – humorának köszönhetően. A jókedvtől nyilvánvalóan távol eső, szarkasztikus humor ez, szerepe a „tébolyult nyugalom” létállapotának fanyar-keserű ellensúlyozása, elviselhetővé tétele. Fokozott alkotói tudatosságra, koncentrációra vall, hogy Petri humorának amúgy is gazdag regisztere épp lírájának elkomorulásával párhuzamosan távolabb, immár az árnyalt poénoktól a szóviccen, a nyelvjátékon, a rímek túlnyomatékosított megfeleltetésén át a „Konzisztens vagyok, mint egy farakás” jellegű öniróniáig és a parodisztikus szituációteremtésig terjed. Többször oldja fel a verset annak legmélyebb pontján gúnyos kiszólással a költő („Vacogok. Fogam koccan. Nagyon félek. / Azt hittem mindig, hogy erős vagyok, / bátor, hogy ezt a kín-és színpadot // úgy hagyom itt, hogy olyan lesz az *Abgang!* / Na? Mondjad csak, kispajts! Milyen is? / Hangod a kórusban halk, de hamis.”), gyakran játszik el allúziók formájában megbontott, széttördelt idézetekkel („Fel kéne. / A kávé? Odateszed? / Kelni? Szabadulni? Már?”), de a *Valamit valamiért* című versben például e kétféle megoldás, s a legtöbb humorkeltő elem bravúros egyesítését is tapasztalhatjuk: „Az »e kettő«-ből, ami kellett, az utóbbi / így-úgy-amúgyse: vissza-összejött / – hiszen mint nyári ég: tündökölnék a nők, / magára vessen, aki *bennük* tud csalódni. // Hanem, ami az előtagot, a / sz...ságot illeti: maf- és pornográfia / (mókának itt nincs helye, vén hülye!) // Jó. Az azért szerelmemet. Szerelmemért az / életet. / De mit az életem helyett? / A lelki odvam-üdvömet?” De kifogyhatatlan ötletességét jelzik azok a rendkívül szellemes lábjegyzetek is, amelyekkel hangsúlyos pontokon akasztja meg a szöveg menetét, s zökkenti ki olvasóját a túlzottan beleélő olvasásból.

Ellentételező szerepénél fogva ez a szólam sem változtat azonban a kötet drámai karakterén, egynemű világképén. Kevés olyan verseskönyvvel találkozhattunk mostanában, amelyik a *Valami ismeretlenhez* fogható fegyelmezett, zárt, koherens, és – ha szabad így fogalmazni – *kész* költészetet reprezentált volna, melyben minden a maga végleges helyére került. Nem volna indokolatlan zárásképpen a kritikusi lelkesültség magasabb hangja sem, ám ez, úgy hiszem, létében sértené azt a költőt, aki sorsát ennyire lezártnak tudva, magát mindenből kizárva várakozik a napsütésben: „S mennyország azért nem lehet, / illetve nem szabad, hogy légyen, / mert a dögletes szeretet / velünk maradna mindenképpen, // visszája sem kell: a pokol / (abban volt-van-lesz némi részem / – deszka nyűszít a láncfűrészen) – // készületlen s mindenre készen / üldögélek a napsütésben / jöjjön a megváltó sehol.” (*Elhangzott a Magyar Rádióban, 1990. november 26-án.*)

MIRŐL BESZÉLÜNK?

Kántor Lajos: Birtokon belül?

„Én, én, én...” (Gombrowicz)

A rezignált recenzens alanyi mondatokra vágyik. Rémulten tisztázza: nem valakiknek a nevében szól, nem is lát maga előtt – a történelemre, itteni „kis” életünkre vonatkoztatható – alkalmas, érvényes közös szemléleti alapot, amely gondolatsorát összefogná, érvényét *visszamenőleg* kitejeszthetné. Ha vannak premisszái, úgy csak vágyakozása tárgyai volnának ezek, elhárítja hát a tolatkvó ítéletfogalmakat, amelyek elhatárolnak attól, *amiről* szól. Mindazonáltal nem rejtőzik el; sovány premisszája: önmaga. Tisztában van azzal, hogy amit tesz – az olvasat –, ítéletalkotás. Folytatja: nincsenek szembenálló felek, legalábbis e sorok írója nem áll szemben. Ha van instancia – van! –, akkor valamennyien – író, nyájas olvasó – egyazon oldalon állunk. Kijelenti: nem büntelen. Ezzel őt ne vádolják. *Amiről* szól: – ez meg azt jelenti: közeledik. A jelenséghez, mondaná, ha meg tudná nevezni. Nem tudja. Belső cenzúrája, veleszületett büntudata arra szorítja: ne meneküljön.

Nem áltatja magát. Amit leírandó, arról aligha mondhatja el, nincs dolga vele. Leírja, van. Jóllehet – esetenként – gyökeresen másként gondolkozik. Ámde nem különállóként és nem kívülállóként, mert: 1. nem látja semmilyen etikus módját dolgainak kívülről való szemlélésének; 2. csak önmaga vállalása feltételével szólhat. Beszélni – ez öndefiníciót jelent. Ha ki is maradt ebből-abból, ezt nem rátermettségéből vezeti le. Az asztalán levő könyv, írása tárgya erre inti.

Tudja: 1989-ben, a könyv megjelenése idején e válogatásban szerepelni nem kis kockázatot jelentett. Szem előtt tartja. Méltányolja.

A *könyv*. Sötét tónusú borítóján egy nekünk háttal álló férfi (?) a kolozsvári Szent Mihály templomot s az előtte levő teret szemléli. A cím a háttára került éppen: *Birtokon belül?* Szerzője Kántor Lajos, a „személyes és kollektív önvizsgálat” (5. o.) szándékával beszélget az erdélyi szellemi élet tizenegy meghatározó személyiségével. A *Téli beszélgetések Erdélyben* alcímet viselő kötet kevéssel a decemberi politikai átrendeződés előtt jelent meg a magyarországi könyvesboltokban (idehaza azóta sem!). Dokumentumértéke kitüntetett. Abba most ne menjünk bele, hogy az önvizsgálat kollektivitásra eső része – tekintettel a megjelenés helyére, idejére – eleve nem teljesülhetett. Említést azért teszünk e körülményről, hogy a helyzet abszurdításáról (is) szóljunk.

Fontossá azonban nemcsak megjelenésének pillanata teszi – így az érdem egyedül a történelemé volna –, hanem a gondos, sok mindenre figyelő szerkesztés. Kántor Lajos az utóbbi években egyszemélyben pótolta intézmények hiányát, ösvényeket keresett, nyomokat gyűjtött. A *Birtokon belül?* legidősebb és legfiatalabb intejuálánya közötti különbség fél évszázad (a legidősebb 1906-ban, a legfiatalabb 1957-ben született) – a Kántor Lajos által kiválasztott minta relevancia-értéke nyilvánvaló. A könyvben rögzítettek értelmezése megkívánja az interjúk keletkezési idejének számbavételét: 1978: Sütő András; 1979: Kányádi Sándor; 1981: Szabó T. Attila, Balogh Edgár; 1982: Harag György; 1987: Horváth Imre; 1987-1988: Lászlóffy Aladár; 1988: Markó Béla, Tompa Gábor. Év nélkül,

ámde kötetbeli besorolását tekintve feltehetően 1988-ban született Egyed Péter „emlékirat”-válasza. Az időrendi felsorolásból kimaradt a kötetben utolsóként szereplő Augustin Buzura-interjú (1981), jelezvén ezzel azt, hogy nem tartjuk szervesen a könyvhöz tartozónak, hacsak előlegezésként és lehetséges útkijelölésként nem, ám ez most és már más lapra, más könyvbe, más – tisztultabb – időkre tartozik.

Megállapíthatjuk: a címben megfogalmazott kérdés – Birtokon belül?, vagy pedig kifejtve: „Mikor érezheti magát egy kultúra birtokon belül? Mikor érezheti magát egy író birtokon belül? Mikor érezzük szükségét, hogy ilyen, a birtokviszonyra vonatkozó kérdéseket feltegyünk?” (5. o.) – szónoki. Az volt az első kérdés elhangzásakor, 1978-ban, s méginkább azzá lett a történelmi küszöbhelyzetben, 1988-ban.

Különös olvasatra szorít a könyv: figyelniük nem arra kell, ami leíratott, hanem arra, amit a mondatok körülírnak. Az elhallgatásokra, utalásokra, célzásokra, kihagyásokra, sejtetésekre stb. Egy egész – külön elemzésre érdemes – metanyelvi arzenál a könyv. *Hiányfogalmi* apparátus.

A könyv, szándéka szerint, szembesít: a kort önmagával; a gondolkodó embert önnön tudattartalmaival; a – valamiféle – realitást a – valamiféle – illúziókkal; az olvasót a helyzetével („tessék kérem észrevenni, hol élünk!”); a mondatokat a múlandósággal – és még nagyon sokáig lehetne ilyes viszonyokat megnevezni. A könyv: tükör. A kor azonban sötét. A látáshoz (láttatáshoz) mégis az kell, hogy annak, amivel/akivel szembeállsz, tisztának kell lennie. Ha nem, a kép, amit mutat, csak óvatosan használható.

A nyelv a hiányfogalmaké. Kérdés persze, hogy ezek valóban nincsenek-e, vagy pedig nem mondhatók ki? Mindazonáltal elmondható: a használt nyelv szép. Laokoón és fiai gyönyörűen koreografált mozdulatokkal állnak ellent a tengeri kígyó szorításának, annyira, hogy eltűnik a szörny a túlélés táncában. Az agónia, mint a sajátosság ünnepe – önmagát perverzen ünneplő – méltósága. Amely a kígyóról *nem* szól. Így beszél: *nem* szól.

Az agónia gyönyörűsége. Ami a szörnyet is nagyvonalúan megszépíti. Békés egymás ellen való élés.

Beteg korban szükségszerűen beteg-e minden ember? S ha az, tekinthető-e áldozatnak? S a gondolkodó ember? A gondolkodó ember benne él korában és felette. Benne van, de megőriztetik. Elegyedik, de nem vegyül. Különállása nem kívülvaló lét, nem kívülmaradás, hiszen – vegyük most csak ezt: – önnön érdekei ellen is megszólal. Kimondja, s nyelve elhatárolja. Világosságot gyújt – és (el)ég benne. Utat így mutat.

Nem maradt más – olvasom –, csak az anyanyelv „birtokonbelülisége”. (6. o.) Az anyanyelv úgy véd, hogy megjelöl. Elrejtven kézrekerít. Véd – de mitől véd? És kit véd? Önmagát védi. Megóv attól, hogy összezavarodjanak az ítéletek.

Mindazonáltal tegyük fel a kérdést: milyen nyelven hangzanak el a következő mondatok? Miről és kiről szólnak? Íme: „...ez egyben szocialista kulturális forradalmunk nagy eredménye.” (19. o.) „...a szocialista kulturális forradalom győzelmét is látom benne.” (20. o.) „...nem távolodunk-e el éppen a szocializmus építésének éveiben olyan mértékig a széles tömegektől, amely az ilyen szintű nyelvi befolyásolást lehetetlenné teszi?” (36. o.) „Az elképzeléshez, melyet írásaimban vallok és vállalok, nemcsak a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia ismert föderatív államrendszere és a mindenütt alkotmányilag hirdetett nemzeti egyenlőség jelent támpontot, hanem mindaz, ami tájainkon a szocialista integrációt szolgálja.” (40. o.) „Tegnap itt háború dúlt, ma béke van, és ez minden kritikát és ellenvetést eltöröl.” (83. o.) Álljunk meg itt.

Tiszteletkörök? Adjátok meg a császárnak, ami a császáré? (Mi a császáré?) *Anyanyelv* ez is? Egyáltalán: módunkban áll-e most szétválasztani a bűzát a konkolytól, s a konkolyra úgy tekintenünk, hogy az nem a tisztán őrzött magok között keveredett el, hanem éjjel jött az ellenség és hintette el ravaszul „másodvetését” a mienkbe? Ha pedig a

cél érdekében meghozott áldozatok, akkor viszont szólnunk kellene a célról, amely az útonlevés módozatainak is alibiül szolgál. S ha hajlunk a jó szóra, és nem a cél, hanem az eszközök felől ítélkezünk? Honi gondolkodásunk nagyon mély gyökereiről van itt szó, mentalitásunk alapvető ideológiai örökségéről. Kérdés, persze, ki maradt tisztán? Ámde egyetlen példája a tiszta útnak vajon nem érvényteleníti-e egycsapásra a konjunktúrára hivatkozó – s a konjunktúrát váltig erősítő – hivatkozást? Ha pedig több lehetséges útról beszélünk, amelyek egyugyanazon célt közelítenek, akkor ezek az önelvesztés, önfeladás mértéke(i) szerint különböznek? Vagy pedig a sokféleség közös irányát nem éppen egyforma tisztaságuk adja, amely voltaképpen nem is az úté, hanem a célé? Nem lehet túlélni bármi áron. Nem éltünk túl.

Nyelvi fossziliák ma már. Egyetlen nap alatt lettek azzá, mindegy most, mi a fordulóponthoz neve. Fossziliák. Nem tudom, milyen nyelven hangzanak el. Mindenesetre bizonyos értelemben nem az anyanyelven. A reménytelenség és távlatatlanság megnyilatkozásai. Legfőbb örökségünk. Érvénytelen mondatok. Nem ma – már kimondásuk idején is azok voltak. Mert: „Amit a holnap megcáfol, az ma is hazug.” (90. o.) El lehet-e menni az identitás feladásáig az identitás megőrzése érdekében? Ez itt a kérdés?

Kisebbségi közéleti gondolkodásunk szerepe(ke)t örökölt, járható utat nem. A meglevők mind kivezetnek. És amikor szerepet írok, valamiféle puha homályra gondolok. Érdemes volna megvizsgálni, vajon a mindenkorai kisebbségi sors velejárója-e az ún. közösség érdekében vállalt szerep, mely elhomályosítja és a pillanatnyiság igájába kényszeríti az alkotó embert, és megrongálja a műalkotást. A műalkotás ugyanis a szerep szolgálóleánya, s így a valósághoz való viszonya esszenciálisan megváltozik. Egyetlen példa erre: „Égzengésben harisnyát, sálát kötögető irodalmárok, akik egy nemzetiségi kollektivitás gondjain kívül esetben bámulják saját köldöküket, mindig voltak és lesznek is. Szerencsétlenségükre: nincs, aki számukra külön valóságot teremtsen.” (12. o.) Nincs, nincs. Ami miatt ők maguk teremtik meg a „külön valóságot”, amely a meglevőt nagyvonalúan fölülbírálja, s bizonyosságát adja annak, hogy – *non*valóság. A műalkotás ezt teszi. Ez a dolga.

A szerep a keretek megőrzését tűzte ki célul, azzal az önmagát kínáló érveléssel, miszerint, ha nincs keret, nincs – mondjuk – irodalom. És ennek érdekében késznek mutatkozott feláldozni az irodalmat. Ha most, az előttünk álló időben, volnánk bátrak előszámlálni a műveket és nem a verejtékezve megőrzött kereteket – amelyek, persze, nincsenek! –, akkor megírhatnánk a *keretre feszített irodalom* történetét. (Kisebbségi kevertörténet.)

Látnunk adatott, hogy az intézmények bármi áron való megőrzésében gondolkodó magatartás sokkal erőteljesebben szolgálta a fennálló rendet, mint magát a kultúrát. Másfelől meg a tekintélyek és szerepek súlya végül is egy monolit szerkezetű kisebbségi kultúrát eredményezett, amely értetlen türelmetlenséggel fogadta a másfajta értékeket. A másságot az idegenség agressziójának fogta fel, s rendre kivetette, miközben taktikai érvekre hivatkozva és egy patológikus reménykedés pozíciójából rendre elfogadta a megszüntető intézkedéseket. Ami pedig nem töröltetett el, arra az a szerep hárult, hogy a valóságos létezés látszatát őrizze, s ahelyett, hogy a kultúrát, a megszüntető eszmét szolgálja.

Valaminek kétségtelenül vége van. Megsemmisültek a perverz jóhiszeműségből fakadó ítéletek, amelyek a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon (49. o.) és az iskolák betiltását (21. o.) „oktalan félreértésnek” minősítik. Leáldozott minden bizonnyal az eredményesség „erkölcsének”, amely a „kis rosszat nagy jóért” voltaire-i hitével diszkriminatív közösségi szerepeket szült. A szerepjátszó ember ugyanis erőteljes függőségi viszonyban van a fennálló renddel, halhatatlannak, megváltoztathatatlanak tekinti azt, ami van. A helyzet megszűnése meg légtüres teret teremt körülötte.

Elválasztani a szerepet a műtől, a közösségi szerep – amúgy sok tekintetben vitathatatlan – értékét a belőle nem magától értetődően származó mű értékétől – elodázhatatlan. Méltósága, így, *tiszta* szerepnek és *tiszta* műalkotásnak az értékek rendjéből fakad. Félni ettől annyi, mint a jövődtől félni.

A szerepek kizárólagosságára, türelmetlenségére, kirekesztőlegességére álljon itt egyetlen, a könyvben fellelhető példa, amely további, elmélyült megközelítésekre érdemes. A kulcs-év: 1980. Visszaolvasva úgy tűnik, készen állt ekkor egy teoretikus nemzedék, készen állt elfoglalni helyét a kultúrában. És kiderült: nincs helye. Ők voltak akkor a *helytelenek*. Vagy korabeli megfogalmazásban: a „hőbörgők”. Mit jelentett akkor, 1980-ban hőbörgőnek lenni? Többek közt: úgy vélekedni, hogy a szolgáló irodalom nem eleve jó is...

A *Birtokon belül?* arra szólít fel: antedatáljuk mondatainkat. Amiből az következik: le kell mondanunk róluk. A kijelentések akkori vákuuma mostani örökségünk. Nézzünk szét, próbáljunk mély lélegzetet venni.

Minden világos, mégisincs nappal. (*Pallas, 1989*)

PÁLFALVI LAJOS

CSOPORTKÉP ZÁRÓRA ELŐTT

Berkes Tamás: Senki sem fog nevetni...

Groteszk irányzat a hatvanas évek közép- és kelet-európai irodalmában

A közép-kelet-európai régió mint sajátos kulturális egység fogalma a nyolcvanas évek második felében konszolidálódott a magyar szellemi életben. E fogalom segítségével átstrukturálható az a tágabban felfogott kulturális tér, amelyben a kötetben tárgyalt nemzeti irodalmak – elsősorban a cseh, a lengyel és a magyar – elhelyezkednek. Módosul az az ókori eredetű, de a legutóbbi időkig elterjedt szemlélet, amely valamiféle kulturális *Imperium mundi*-ban, azaz homogén, ám a központtól a perifériák felé haladva ritkuló kulturális térben helyezi el ezeket a nemzeti irodalmakat. Bár a centrum továbbra is távol van, – a száműzött Ovidiusszal ellentétben – a perifériák fokozódó aktivitását tapasztalhatjuk.

Nem a központtól való távolság az egyetlen közös dolog. A könyv megírása és nyomdába adása idején még megvolt az a közös nevező, amely összehozta Sziléziát és Bulgáriát: a szovjet dominancia. Ezért az sincs kizárva, hogy akár az elmúlt harminc év (előttem ismeretlen) kubai irodalmában is számos „közép-kelet-európai” jellegzetességet fedezhetnénk fel. De most érzük be a litván, macedon stb. irodalmak szűkebb kontextusával.

Ezekről az irodalmakról így együtt már számos tanulmányt, tanulmánykötetet és néhány nagyobb lélegzetű áttekintést is olvashattunk. Berkes könyve az integráció maga-

sabb fokát valósítja meg: pontosan meghatározott korszakra és egy adott irányzatra koncentrált, igen következetesen kialakított egységes szempontrendszer alapján vizsgálja ezeket az irodalmakat.

Egy-egy bevezető fejezetet szentel a groteszk elméletének és az 1956-tól a hatvanas évek végéig tartó korszaknak. Rövid áttekintést ad az elméleti szakirodalomból, majd – túllépve a groteszk mint esztétikai minőség definícióján – a groteszket mint struktúrát (tragikum és komikum szerkezeti egysége) és mint irányzatot írja le, amely sajátos hőtípussal gazdagította ezeket az irodalmakat, de változtatott az elbeszélő és az olvasó szerepén, a művek időszerkezetén is. Ez az irányzat sajátos műfaji hierarchiát hozott létre, felértékelve a kisprózát és a drámát (amit aztán a hetvenes évek végén a posztmodernizmus vezető műfaja, a regény szorít ki). Világirodalmi előzménye a XIX. század orosz irodalmának gogoli, csehovi vonulata, illetve az avantgárdot felváltó katasztrofizmus, amely különösen a lengyel irodalomban jelentős, gondoljunk Witkiewicz és Miłosz életművére. Külön fejezetet érdemel (és kap is a könyvben) Kafka. Életművét épp a hatvanas évek elején értékelték újjá igen heves ideológiai harc közepette, amely később jellemző módon a 68-as cseh revizionizmus egyik előzményeként marasztaltatott el.

Ami a nemzeti irodalmakat illeti, más-más fokon, de mindegyikben létezik egy sajátos „heroikomikus” hagyomány. Ez a magyar irodalomban is megfigyelhető, a szerző Csokonaira, Aranyra hivatkozik. A helyzet csak a XX. században kezd kínossá válni. Már az előzményekkel is baj van, Szathmári Sándor és Karinthy Frigyes mellett inkább csak az irányzat szempontjából kevésbé fontos lírában lehet ezt-azt találni. Úgy látszik, „a nemzeti kérdés körüli traumát” (44. l.) elszennvedő irodalom akkor még nem tudta kifejezni fájdalmát a groteszk eszközeivel. Talán ha Krúdy életművét alaposabban feldolgozza az irodalomtörténet, erre is találhatunk példát.

Ami a vizsgált korszakot illeti, a magyar irodalmat a „világirodalmi rangú” (51. l.) Örkény István képviseli a legnagyobb súllyal. Egy-egy műve alapján helyet kap Déry és Eörsi is. Nem szerepelnek viszont azok a művek, amelyek még Csurka István írói korszakában készültek. Nem illeszthetők az irányzatba, időben nem passzolnak vagy esetleg nem remekművek? És persze nem szerepelhet a könyvben Hamvas fikciós prózája sem, mivel a tárgyalt időszakban távol tartották a szerzőt és kézirateit az irodalmi életől, *Szilveszter* című regénye például máig sem jelent meg. Kár, mert Matei Călinescu *Zacharias Lichter élete és nézetei* című esszéregénye méltóbb társaságba is kerülhetett volna.

Lehetetlen helyzet állt így elő: ha az irányzat mindegyik idetartozó irodalomban jelentős értékeket hozott létre, akkor a magyar irodalomban is jó lenne találni Hrabalhoz, Kunderához, Mrožekhez és Gombrowiczhoz mérhető szerzőt. Legalább egyet. Ilyen helyzetben erős lehet a kísértés Örkény túlértékelésére.

A könyv legnagyobb részét *A groteszk típusai* című fejezet teszi ki. Itt hét alapvető típusba sorolva teljes áttekintést kapunk a korszakba és az irányzatba tartozó kelet- és közép-európai irodalomról. Olyan teljes képet, amelyet megfelelő nyelvismeret nélkül, a magyar fordításokra hagyatkozva nem lehetett volna készíteni. Arról nem is beszélve, hogy néhány igen fontos szerző, mint például Havel vagy Kundera korábban enyhén szólva nem volt publikus. Néhány év múlva remélhetően már igen furcsán hangzanék, ha irodalomtörténészt „bátornak” kellene nyilvánítani. Ma már persze annyi bátorság kell ahhoz, hogy valaki Havellel foglalkozzék, mint, mondjuk, Lengyelországban ahhoz, hogy dicsérőleg írjon az ember a pápa drámáiról; most mégis hangsúlyoznom kell, hogy amikor a kötet készült, ez nem egészen így volt.

A fejezet egyik nagy elméleti újdonsága a nyugati és a keleti abszurd összevetése, amely egyetlen drámatípuson érzékelteti az egész közép- és kelet-európai groteszk irányzat egységét, kiemeli azt, elválasztva az irányzatot a kortárs nyugati törekvésektől, noha régebben a kritika inkább a kettő közti rokonságot hangsúlyozta legfeljebb,

ezzel is kötekedve az irányzatot megsemmisítő bírálattal lemosó marxista elemekkel. Berkes számos közös formai, szerkezeti sajátosságra hívja fel a figyelmet, de hasonló a nyelvkritika, a demitizálás és az elidegenedés élménye is. Hangsúlyozza azonban, hogy „a keleti változat erősebb társadalmi töltésű, itt nem a nyelv elégtelensége, hanem a vele visszaélők pimaszsága kerül a vádlottak padjára. A nyugati változat elvontan szimbolikus, a keleti viszont – jelképesége dacára – megőrzi kapcsolatát a konkrétumokkal. Nem merül el az elvont létkérdések parabolisztikus ábrázolásában; mindez kevésbé érdekli, nincs ideje rá... Elsősorban társadalmi kérdések, az egyén és a hatalom viszonya foglalkoztatja [...] Emellett eltörpül, másodlagossá válik a létezés igazi céljának a feszegetése, ámbár a keleti változat is megengedi a fogalmazást, hogy a lét valódi természete megismerhetetlen.” Összegezve: „a nyugati változat inkább filozófiai, a keleti inkább politikai” (83. l.).

A kötet korrekt pályaképet ad Hrabalról, Kunderáról, Havelről és másokról. A legfontosabb szerzőkről szólván az irányzaton és a korszakon messze túlmutató eredményeikről is tájékozódhatunk. Mrozek pályáját szinte napjainkig követhetjük. Ez Mrozek esetében azért is fontos, mert Magyarországon a hatvanas években kialakult Mrozek-kép rögződött, morbid humoristaként él a köztudatban. Legismertebb drámái még mindig a *Tangó* és *A rendőrség*. Pedig Mrozek már a hetvenes évek elején túlhaladottnak minősítette az abszurd áttételt, publicisztikájában később nyíltan elítélte a diktatúrát, műveiben a hagyományos európai értékrend mellett kötelezte el magát. „Eszerint akkor is a szabadság a legfőbb érték, ha az ódivatúan jelenik meg; az embereket nem érdemes akaratuk ellenére boldogítani, mert a forradalom erőszakot, az erőszak káoszt és további erőszakot szül.” (137. l.)

A könyv utolsó fejezete az irányzat bomlásával és utóéletével foglalkozik. Felveti a színre lépő posztmodernizmus alapvető problémáit, a groteszket tehát ettől az újabb irányzattól is elkülöníti. Danilo Kiš, Esterházy és Grendel példájával igazolja, hogy – bár hasznosítják a groteszk próza eredményeit – a posztmodern művekben előtérbe kerül a fikció problémája, az újabb korszak reprezentatív műfaja pedig az önéletrajzi elemeket is tartalmazó regény.

A közép- és kelet-európai groteszk irányzatról akkor készült ez a szintézis, amikor már több évtizedes távlatból lehetett vizsgálni az alapműveket, az adott irodalmak közti mélyebb rokonságot egyre többen fogadták el, a legfontosabb szerzők már egymásról is kezdtek tudomást venni. Jó lenne, ha a kultúrközösség illúziójából, az egymás értékei iránti fogékonyságból a kényszerű összezárttság elmúltával is maradna valami. (*Gondolat*, 1990)